

Scripta Nova

REVISTA ELECTRÓNICA DE GEOGRAFÍA Y CIENCIAS SOCIALES

Universidad de Barcelona. ISSN: 1138-9788. Depósito Legal: B. 21.741-98

Vol. XIII, núm. 284, 15 de febrero de 2009

[Nueva serie de *Geo Crítica. Cuadernos Críticos de Geografía Humana*]

LES DIFICULTATS DE MANTENIMENT DE L'AGRICULTURA PERIURBANA. L'EXEMPLE DE L'HORTA DE LLEIDA

Ignasi Aldomà Buixadé

Departament de Geografia i Sociologia, Universitat de Lleida

aldoma@geosoc.udl.cat

Recibido: 6 de octubre de 2008. Aceptado: 30 de octubre de 2008.

Les dificultats de manteniment de l'agricultura periurbana. L'exemple de l'horta de Lleida (Resum)

L'horta de la ciutat de Lleida ha representat a través dels anys l'àrea per excel·lència de l'agricultura intensiva de la Catalunya interior. Era l'horta on s'obtenia la major renda per hectàrea, horta d'arbres atapeïts amb granges i torres entremig, amb la major densitat de pagesos i un espès univers de bancals i petites finques, tot això gràcies en bona part a la demanda i estretes relacions amb els consumidors i comerciants de la ciutat pròxima. Però, a partir dels anys 1960, quan la mà d'obra es gira cap a la indústria i el comerç i s'imposa la mecanització del camp i s'obren els mercats dels productes agraris, aquesta situació privilegiada comença a canviar. Avui dia tot allò que eren avantatges s'ha convertit en inconvenients. Com adaptar els regadius tradicionals i les velles estructures de l'Horta als requeriments dels mercats mundials?, com resistir a la pressió del creixement urbà i a la construcció de noves infraestructures?, es plantegen avui els residents de l'Horta que han començat a organitzar-se en un moviment de resistència.

Paraules clau: Lleida, agricultura periurbana, estructures agràries.

La difícil continuidad de la agricultura periurbana. El ejemplo de la huerta de Lleida (Resumen)

La huerta de la ciudad de Lleida ha sido a través del tiempo el núcleo principal de la agricultura intensiva del interior de Cataluña. Era la huerta donde se obtenía la renta superior por hectárea, una huerta con una gran densidad de frutales y granjas y torres en medio, con la mayor densidad de campesinos y un universo denso de bancales y pequeñas fincas, conseguido gracias a la demanda y estrechas relaciones con los consumidores y comerciantes de la vecina ciudad. Pero, a partir de los años 1960, cuando la mano de obra se vuelca hacia la industria y el comercio, se impone la mecanización del campo y se abren los mercados a los productos agrarios, esta situación de privilegio empieza a cambiar. Hoy en día todo aquello que eran ventajas se convierten en inconvenientes. ¿Cómo adaptar los regadíos tradicionales y las viejas estructuras de la huerta a los mercados internacionales?, ¿cómo resistir la presión del crecimiento urbano y la construcción de nuevas infraestructuras?, se plantean las personas residentes en el espacio de la huerta que han empezado a organizarse para salvar la huerta.

Palabras clave: Lleida, agricultura periurbana, estructuras agrarias.

The difficulties to maintain the periurban agriculture. The Horta of the city of Lleida as example (Abstract).

The Horta of the city of Lleida has been for many years the centre of intensive agriculture of inner Catalonia. It was the vegetable field where people obtained the best yield per hectare, a closely planted field of trees with farm and farm houses in between, with the greatest density of farmers and a thick weave of plots, all this thanks in good part to the demand and close relations with the consumers and sales representative of the city. But, from the nineteen sixties, with the advent of greater industrialisation and mechanisation in farming and the markets opening to more agricultural products, this privilege situation began to change. Today everything which was an advantage has changed to an inconvenience. How to change the traditional irrigation systems and the old buildings of the country to the requirements of world markets?. How to resist the pressure of urban growth and the building of new infrastructure?. This are the questions asked by the residents of the country who have begun to organize themselves in a movement of resistance.

Key words: Lleida, periurban agriculture, agricultural structures.

L'any 1996 entrà en funcionament l'anomenada Variant Nord de la ciutat de Lleida, la nova autovia de la històrica N-II que allunyava del centre de la ciutat el trànsit d'una de les vies més transitades del país. Posteriorment, l'any 2001 entrava en funcionament la Variant Sud, que significava la connexió de l'Eix de l'Ebre amb l'autovia N-II per l'est. Més recentment, l'any 2005, la Generalitat de Catalunya presentava un projecte de connexió del mateix Eix de l'Ebre-Variant Sud amb la N-II per l'oest, amb el qual es vol tancar l'anella de circumval·lació viària exterior de la ciutat. La construcció de la Variant Nord de la N-II i la Variant Sud comportaren l'expropiació de més de 100 hectàrees de conreu i l'afectació d'un nombre superior de propietaris i pagesos, alguns dels quals abandonaren l'activitat. Mentre, l'enllaç de la Variant Sud per l'oest que es pretén construir torna a afectar aquest terrenys d'horta intensiva, que en aquest cas corresponen en bona part a les fèrtils terrasses al·luvials del riu Segre.

Mentre la Variant Nord i la Variant Sud fins ara construïdes s'han executat sense cap tipus d'oposició veïnal, el nou projecte de tancar la Variant Sud per l'oest ha entrat en un via molt diferent. Els veïns afectats pel projecte han manifestat a través de diferents proclames i accions la seva oposició a la Variant plantejada per la Generalitat de Catalunya i recolzada inicialment per l'Ajuntament de la ciutat. Els mateixos veïns opositors, per altra part, s'han organitzat legalment a través d'una Plataforma Protegim l'Horta de Lleida i a través d'ella ja no solament s'oposen a la construcció de la Variant plantejada, sinó que plantegen la defensa de l'Horta actual de la ciutat en un sentit més ampli [1].

L'aportació que segueix no es centra en els interrogants d'ordenació territorial que planteja una carretera variant, sinó en les reflexions més generals que la construcció d'una gran infraestructura planteja sobre la pervivència dels usos agraris preexistents i, de manera més general encara, sobre els diferents processos que incideixen en l'evolució d'un espai d'agricultura periurbana tal com avui el coneixem. Les observacions plantejades pretenen, en definitiva, posar de relleu els processos de canvi dels espais periurbans i quines esperances poden tenir els seus residents de mantenir l'agricultura i/o de mantenir els valors paisatgístics d'aquests espais a partir d'un exemple, el de l'Horta de Lleida, que pot il·lustrar situacions periurbanes similars.

L'Horta, un espai agrari històric de transició de la ciutat al camp

De què parlem quan parlem d'Horta de Lleida?. Parlem, en primer lloc d'una horta en majúscules, una horta reconeguda com a espai diferenciat per la mateixa població local. Com a nom propi popular de lloc el concepte no deixa d'estar subjecte a les naturals imprecisions de límits i també a les variacions a través del temps; però conserva un enorme interès pel significat implícit i com a element d'identificació popular. L'Horta, en definitiva, és un espai agrari periurbà per excel·lència, ben diferenciat del continu urbà construït central i diferenciat també de l'espai conreat més exterior, sigui perquè pertany als altres municipis veïns, sigui perquè tot i trobar-se dins el mateix terme de Lleida presenten un grau d'intensificació molt menor.

La singularitat periurbana de l'Horta de Lleida i en aquest sentit caldrà marcar les seves diferències en relació a d'altres espais o agricultures periurbanes, rau en dues característiques [2]:

1. Es tracta d'un espai agrari en el qual les activitats dominants són una agricultura i una ramaderia amb un grau notable d'intensificació productiva. Per les condicions climàtiques i pel volum relativament baix de la demanda urbana pròxima l'Horta de Lleida no destaca ni ha destacat per l'horticultura característica dels espais periurbans de ciutats més grans com Barcelona (Baix Llobregat, Maresme) o València.
2. Al mateix temps es tracta d'un espai marcat per la proximitat urbana, que es tradueix en relacions econòmiques i humanes especials i, particularment, en la presència d'un hàbitat disseminat relativament dens. Aquest hàbitat dispers, la "torre", resulta un fet singular a Catalunya i té algun paral·lisme amb algunes hortes mediterrànies com la de València o Múrcia.

En el sentit anterior podem parlar d'un espai de transició entre la ciutat i el camp, l'espai per excel·lència de l'agricultura periurbana de Ponent. Comprèn, de manera aproximada, l'espai agrari d'uns 5 quilòmetres a la rodona que envolta la ciutat, tot ell situat dins el terme municipal de Lleida, per bé que no inclou tot el terme.

Un espai vinculat al desenvolupament del regadiu

De manera similar a la resta de territoris mediterranis, malament es podria parlar d'Horta o d'agricultura periurbana si no hi hagués hagut el regadiu. El regadiu s'ha adaptat a les condicions físiques de l'Horta i alhora les ha superat, tot seguint el procés històric d'implantació de les diferents obres de regadiu; una Horta de les hortes velles del Segre, de les noves de Pinyana i de les novíssimes de l'Urgell (Jaume Barrull, 1993):

§ La superfície regada més important i el cor de l'Horta de Lleida pròpiament dita ve abastat per la sèquia o canal de Pinyana, la construcció de la qual es remunta com a mínim al segle XII [3]. La sèquia de Pinyana que pren les aigües de la Noguera Ribagorçana al terme de Castillonroï recorre uns 40 quilòmetres i rega unes 13.183,6 hectàrees, de les quals 4.514 corresponen al terme municipal de Lleida [4]. Els regs de Pinyana substituïren els antics regs de terrassa al·luvial de la marge dreta del Segre, en particular l'antiga sèquia d'Alcarràs. Avui dia per la marge dreta solament es conserva l'antiga sèquia de Remolins que rega la terrassa al·luvial del terme d'Alcarràs.

§ En canvi, per la marge esquerra del Segre es conserven encara els regs de les antigues sèquies de Fontanet i de Torres, de 22 i 20 quilòmetres respectivament, que es remunten també a època medieval i formen part indiscutible de l'Horta. La sèquia de Fontanet, que treu l'aigua del Segre a Vilanova de la Barca i rega fonamentalment el terme de Lleida, és encara administrada per la Junta de Sequiatge que fou creada el 1758 i que administra també les aigües de Pinyana al terme de Lleida.

§ Per la marge esquerra del Segre, la superfície regada s'estengué més modernament amb l'entrada en funcionament del regadiu del Canal d'Urgell a partir de 1865. El 1948 es calculava que aquest canal regava unes 3.876,84 hectàrees al terme de Lleida, les quals comprenien grans finques i altres més petites que visqueren un procés d'intensificació similar al de les hortes anteriors més antigues [5]. Per bé que només aquestes parts més intensives són pròpiament considerades com a Horta de Lleida, en l'anàlisi i cartografia de l'Horta s'ha inclòs tot el regadiu del canal d'Urgell inclòs dins el terme de Lleida.

§ Un altre regadiu més modern, del 1911, el del Canal de Catalunya i Aragó, significaria l'extensió del regadiu cap a ponent per damunt de la cota del canal de Pinyana. Gràcies a la derivació de la sèquia d'Alpicat el regadiu s'estendria per damunt de la cota de la sèquia del Cap de Pinyana creant-se un espai agrícola intensiu de continuïtat amb l'Horta històrica de Pinyana. Del mateix canal de Catalunya i Aragó es regaria tota la part més occidental del terme, la que envolta els nuclis de Raïmat i Sucs; però aquesta part del terme de Lleida a més de trobar-se molt allunyada del nucli urbà, presenta unes condicions d'ocupació i aprofitament molt diferents i ja no pot ser considerada com a Horta de Lleida.

En conjunt, exclosos els secans del sud i la part dels regadius de Raïmat i Sucs de ponent, l'Horta de Lleida en un sentit ampli representa un total de 12.863 hectàrees que envolten les 1.777 ha del nucli urbà central. La major part d'aquesta gran Horta, 11.895 ha, són pròpiament parcel·les que són o poden ser conreades, mentre la resta seria ocupada per alguna àrea considerada zona urbana (el petit nucli de Llivia, l'àrea d'equipaments de la Caparella), construccions aïllades, camins, canals, sèquies i altres espais de domini públic.

L'Horta de Lleida que avui es troba en procés de canvi s'ha anat creant i estenent a mesura es creaven i consolidaven nous regadius; però l'Horta en el sentit més estricte d'espai periurbà és producte d'una història relativament recent. Tal com posen de manifest els diferents testimonis i documents analitzats per Enric Vicedo (1997, 2006, 2007), l'Horta de Lleida en majúscules serà una creació de la segona meitat del segle XIX. Prèviament l'espai presentava un grau d'intensificació agrària molt baix i una ocupació residencial insignificant, sinó nul, donada la prohibició expressa de construir fora muralles que pesava des de la dramàtica ocupació de la ciutat per les tropes de Felip V l'any 1707.

Quadre 1
Magnituds general de l'Horta de Lleida en relació a la ciutat, 1988 en hectàrees [6].

Concepte	Planes de Lleida (S.Suñol, 1989)	Terme de Lleida (J.M.Rofes,1993)	Terme de Lleida (J.Boixadera, 1995)*
Canal de Pinyana **	13.243	4.766	6.892
Sèquia de Torres i els Plans	2.628	57	974
Sèquia de la Plana	Sense dades	211	
Sèquia de Fontanet	1.020	486	
Canals d'Urgell	78.213	4.488	5.594
Canal de Catalunya i Aragó	36.139	5.758	6.769
Total regadiu	152.748	15.766	19.229
Superfície conreada	310.221		

Font: S. Suñol (1989, p.53-90), J.M. Rofes (1993, p.63), J. Boixadera (1995).
 * J. Boixadera suma el conjunt de la superfície de l'àrea regable, que inclouria camins, edificacions i ems, fet que explicaria el desajust a l'alça; tampoc desglossa l'extensió de les sèquies més petites.
 ** S. Suñol dona 5.212 ha a Pinyana pel terme de Lleida, 1988; mentre d'acord amb la base de dades cadastral de la Comunitat General de Regants eren 4.514 ha regades el 2004.

L'Horta com a espai d'agricultura intensiva

Més enllà de l'aspecte més visible de les produccions hortofructícoles, la singularitat de l'Horta de Lleida ha estat marcada per una agricultura intensiva en el sentit propi d'un major ús de mà d'obra, d'adobs i altres inputs per hectàrea i en l'expressió més general que afecta l'ús en general dels factors de producció i les estructures productives que aquest presenten. El tipus d'agricultura que en deriva era ben perceptible en els anys 1980 i condiciona fortament les característiques actuals de l'Horta:

Produccions hortícoles o ramaderes que responen a la demanda urbana. Mentre Lleida tenia 21.432 habitants el 1900, Barcelona arribava als 533.000 i en sumava molts més amb el seu entorn. La demanda local a Lleida és petita, però també ha jugat un paper important en l'aparició d'una agricultura més intensiva a través, especialment, de les oportunitats de venda directa que tenien els petits pagesos. Diferents testimonis de la primera meitat del segle XX ens parlen de les tres o quatre vaques que tenien molts pagesos, alguns d'ells vinguts de muntanya, per cobrir la nova demanda de llet de la societat urbana i d'una població local que l'any 1950 arribava ja als 52.849 habitants [7]. Els ous, els animals de corral, les patates, cols i altres verdures i fruites també formaven part d'aquest comerç que sovint es feia a través de parades al mercat i que possiblement comprenia altres productes menors sobre els quals no s'ha parat tant l'atenció; caragols, girgols, ruelles,...

Produccions hortícoles o ramaderes que troben sortida a través de la intermediació urbana. La proximitat del mercat urbà facilita la sortida comercial de les produccions agràries tant per la presència d'intermediàries i facilitats de distribució com per la presència d'un elevat consum urbà directe. La millora dels mitjans de transport i la transformació urbana faran possible que a partir dels anys 1950 l'Horta s'especialitzi en la producció intensiva de fruita i arraconi els cereals, farratges i altres conreus extensius que encara dominaven el paisatge; mentre, es difondrà també la producció intensiva de porcs i pollastres [8]. La fructicultura i la ramaderia intensives s'estendran cap a totes les hortes antigues i noves del conjunt de comarques de la plana, però la ciutat i la seva Horta veïna exerciran de centres d'irradiació i assoliran el màxim nivell d'intensitat [9].

Major intensitat dels inputs utilitzats en l'agricultura (regadiu, adob natural i químic,...). La possibilitat d'obtenir millor preu dels propis productes i els majors requeriments d'inputs que comporta una productivitat biològica superior han significat també accentuar l'ús d'inputs, fonamentalment d'adob, però també de plaguicides i altres tractaments, així com de la mà d'obra abundant necessària. Aquesta intensificació s'ha vist també facilitada històricament per la presència d'una ramaderia que facilitava l'adob orgànic tan preuat i escàs i, en general, per la major proximitat urbana [10].

Major intensitat en l'ús de mà d'obra. La possibilitat d'intensificar es veu condicionada històricament per la disponibilitat de mà d'obra i aquesta disponibilitat ha estat facilitada per la proximitat de la ciutat i per la capacitat d'atracció d'aquesta. La intensificació fructícola comportà, de manera especial, una elevada demanda de mà d'obra, amb puntes destacades per la recol·lecció, que es cobriren durant molts anys amb mà d'obra temporera de la ciutat.

Major productivitat per hectàrea amb les mateixes produccions. En estreta relació amb els fets anteriors, s'hauria de plantejar una major productivitat que ha estat poc documentada, però sobre la qual hi ha l'evidència d'uns sistemes de plantació particularment densos. Els marcs de plantació han estat especialment reduïts fins al punt que moltes plantacions havien de fer les operacions de conreu de manera manual o havien d'utilitzar maquinària molt petita. Encara avui el municipi de Lleida és on la presència de motocultors és superior tant en termes absoluts com relatius a la resta de municipis dels encontorns o de Catalunya [11].

Major fragmentació del parcel·lari i explotacions agràries de petites dimensions. Com a conseqüència de les variables anteriors, les estructures agràries de l'Horta presenten unes condicions particulars que pesen fortament sobre la situació actual per la seva permanència. En conjunt, les fortes exigències en mà d'obra i les tendències històriques des del segle XVIII favorables als conreadors familiars directes han determinat la fragmentació final extraordinària del parcel·lari de l'Horta [12].

L'àmbit regat de Pinyana i Fontanet és el que exemplifica millor el quasi minifundisme de l'estructura de la propietat a l'Horta. Segons dades del 2004, en aquest àmbit es troben 2.380 propietats ("propietaris-usuaris" segons la terminologia més adient als contribuents de la comunitat de regants). Aquests propietaris tenen una mitjana de 2,3 hectàrees; però, i el que és encara més significatiu, un 63,5 % no arriba a 1,5 hectàrees i un 35% es troba per davall de les 0,5 ha de propietat. Val a dir que aquesta fragmentació és bastant general a tots els termes regats pel canal de Pinyana [13].

Si en lloc de parlar de propietats es parla d'unitats d'explotació els números surten una mica millor, perquè algunes propietats es troben arrendades a agricultors, d'altres explotacions agràries tenen terres en altres parts del terme de Lleida o en altres termes, i d'altres propietats corresponen a membres d'una mateixa família que treballen com una sola unitat d'explotació. Amb tot, tampoc es pot parlar d'explotacions

agràries gaire grans. Per al cens agrari de 1982 es dedueïren les dades del quadre adjunt, les quals poden donar alguna idea del que passa avui i del contrast de l'Horta de Lleida amb les terres veïnes; però, com totes les dades del cens, cal utilitzar-les amb precaució.

Quadre 2
Dades comparatives de l'Horta de Lleida amb el Segrià i l'Urgell, 1982

	Mitjana d'hectàrees de conreu per explotació	Explotacions que no arriben a les 5 ha de conreu en %
Horta de Lleida *	4,7	78%
Comarca del Segrià	10,6	47%
Comarca de l'Urgell	15,9	35%
Elaboració pròpia a partir del Cens Agrari de 1982 (I. Aldomà, 1993). * Cal tenir en compte que algunes explotacions que se situen a l'Horta tenen terra fora d'aquesta i la seva superfície mitjana és, doncs, superior. En canvi, resulta força destacada la proporció de les explotacions que no arriba a les 5 ha.		

L'Horta històrica com a espai d'influència urbana

Les observacions anteriors ens venen a dir que si l'agricultura de l'Horta ha esdevingut intensiva és perquè la ciutat es troba al seu costat i se'n nodria en una bona part. Lleida ciutat ha viscut també molt estretament lligada a la seva Horta, perquè l'estament pagès hi ha tingut històricament un pes demogràfic important i perquè, encara avui dia, els productes que ha exportat majoritàriament la ciutat han estat productes agrícoles. Els ocupats agraris tot just representen un 4,1% dels ocupats el 2001; però l'any 1950 representaven prop d'un 25% (M.Moreno, 1991).

Fins a tal punt ha estat important l'Horta i l'agricultura que la ciutat ha presentat històricament un perfil pagès del qual li ha estat i és difícil desempallegar-se [14]. Al mateix temps caldria, però, remarcar i diferenciar els elements d'una presència urbana en l'Horta que determinen la seva singularitat en relació als pobles de l'entorn:

Reutilització agrària dels outputs generats per la ciutat (adob, inversions, coneixements,...). Els conreadors que viuen dins o prop de les ciutats tenen bastant més fàcil l'aportació de determinats inputs interessants per al conreu com els residus orgànics urbans, l'aprofitament de les infraestructures d'abastament d'aigua de la ciutat per a l'agricultura i l'ús d'altres infraestructures com escorxadors o molins, la incorporació d'innovacions a través de les persones i centres de coneixement, la facilitat de contactes humans pels serveis,... . Són aspectes que incideixen, en definitiva, en el caràcter agrari més intensiu anteriorment apuntat.

Difusió de l'habitat urbà, inicialment pagès. Paral·lelament a l'enderrocament de les muralles, la major seguretat personal i la superació de la prohibició de construir fora de la ciutat, a finals del segle XIX el pagès es veu esperonat a construir la seva torre a l'horta i a convertir-la en residència permanent. El manteniment dels edificis i les instal·lacions d'ús pròpiament agrícola a l'interior de la ciutat xoca amb les necessitats de la "urbanitat" de la cultura urbana i amb l'augment de valor del sòl, de manera que els pagesos seran expulsats poc a poc fora de l'àmbit urbà. Darrera o al mateix temps dels magatzems, les corts i els corralles es desplaçarà la residència dels pagesos, els quals de vegades conserven casa o pis a la ciutat.

Difusió dels usos i costums urbans en l'espai agrari; passeig, jardí, activitats lúdiques, esport,... L'Horta és fonamentalment un espai productiu agrari; però la nova societat urbana que es dibuixa a finals del XIX comença a utilitzar també l'espai de l'Horta per cobrir noves necessitats, com una mena de preludi del que serà l'eclosió dels darrers decennis. Algunes torres que s'hi construeixen no són únicament una modesta casa rústica aparellada a les necessitats agràries i, fins i tot, apareix alguna concentració residencial com la Bordeta amb un cert aire de ciutat de vacances. Mentre, sorgeixen també algunes petites indústries, equipaments lúdics com les Basses i algun altre equipament social.

Dels trets anteriors, el caràcter més remarcable de l'Horta de Lleida vindrà a ser la dispersió de l'habitat dels pagesos. L'establiment permanent del pagès al costat de la seva finca serà vist per tècnics i propagandistes com un element clau per a la millora de l'agricultura. Així, explicava el pròcer lleidatà Josep Pleyan de Porta l'any 1889 [15].

"... cuando le hayan dicho que la huerta de Lérida la cultivan todos los leridanos, con leves excepciones, y que estos viven en la ciudad y van y vuelven todos los días del campo, no se extrañará de la miserable existencia que lleva la población y de que Lérida no pueda alzarse de la postración en que yace sumida años y más años".

Provablement l'origen d'aquest comentari fou el concurs celebrat per la Societat d'Amics del País de Lleida el mateix any 1889 per buscar idees i propostes per augmentar la productivitat del que es considerava aleshores un espai agrícola poc aprofitat. El treball guanyador d'aquest concurs, d'Artur Blàvia, posa èmfasi en aquesta colonització residencial, aleshores molt incipient. El mateix treball presentava uns plànols del que hauria de ser una casa rústica a l'horta mínimament adaptada als requeriments sanitaris generals (E. Vicedo, 1997, p. 219-227).

El cas és que els pagesos s'acabarien establint majoritàriament a l'Horta, sobretot a partir i durant els anys 1920. Les "torres" típiques de l'Horta de Lleida són construccions modestes fetes amb els materials del país; parets de tova o tàpia fetes amb argila i palla i sostres de canyissos. Les construccions han pogut arribar a adquirir una superfície significativa a partir de les estances afegides, tant al costat com per damunt, a la barraca inicial i que inclouen tant els serveis domèstics com els magatzems agrícoles, estables, corralles i altres (A.Compte, 1952).

Quadre 3
Evolució dels habitatges a l'Horta de Lleida (a partir del Nomenclàtor de població) *

	Habitatges temporers (**)	Habitatges permanents	Habitants en habitatges

			permanents
1857	980	60	300
1910	450	350	2000
1930	80	950	3600
1981	1686	1907	7628
* Les dades dels censos d'habitatge de 1991 ençà presenten xifres d'una fiabilitat molt reduïda.			
** Atesos els testimonis de l'època recollits aquests habitatges temporers presentaven unes condicions més que deficientes (A. Compte, 1952).			
Font: INE, Nomenclàtors de població dels anys respectius.			

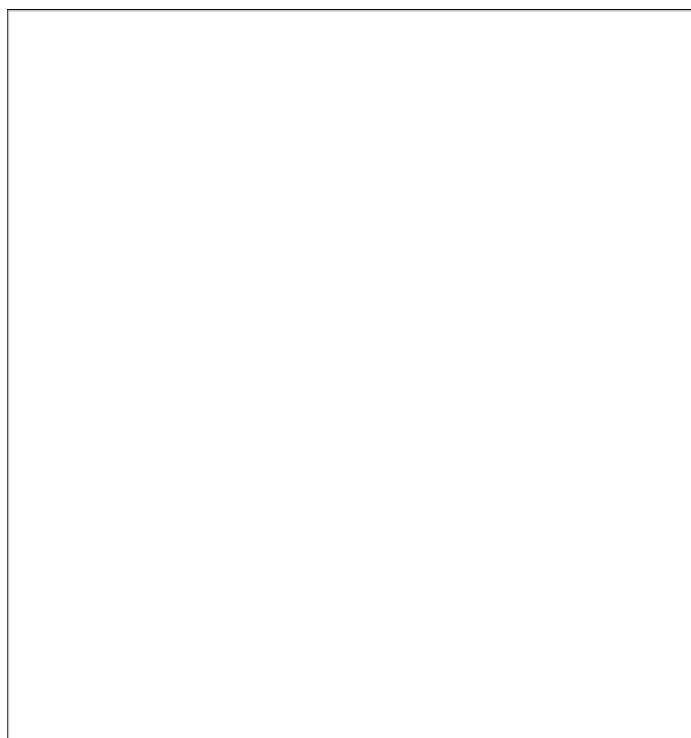
L'Horta com a primera corona agrària de la ciutat central

Tot plegat, la proximitat urbana tindrà una incidència històrica determinant en l'aparició de l'Horta de Lleida a través de les vies diverses esmentades: la demanda directa dels consumidors de la ciutat, la facilitat de transport i venda dels productes, major facilitat d'accés a la informació, dispersió de l'hàbitat inicialment urbà... No és difícil deduir-ne que la distribució dels conreus, els usos i les estructures a l'entorn de Lleida recorda en molts aspectes el model plantejat en el seu dia per Von Thünen, tal com suggeríem en una anterior publicació i es recull en el gràfic adjunt (Aldomà, 1993). La reflexió entorn a la vigència del model, tot tenint en compte les correccions metodològiques introduïdes pels autors més moderns, aporta punts de vista interessants per a la comprensió de l'Horta; però, evidentment, s'hauria de situar sobre un espai molt més ampli que escapa a l'objecte del treball i té també, com es veurà, un interès menor per entendre les transformacions en curs.

Dins el mateix espai del que s'ha vingut considerant com a Horta de Lleida es produeix, per altra part, una disminució en la intensitat de l'ocupació agrària a mesura ens allunyem de la ciutat. E. Vicedo (2007) posa ja de relleu com la colonització agrícola del territori s'estengué progressivament cap als límits del terme municipal. Antoni Bergós presentava també unes diferències de 3,5 a 1 entre els preus dels camps de regadiu més pròxims a la ciutat i els camps regats de les partides del terme més allunyades (A. Bergós, 1928, p.20). Mentre les cartografia actual encara permet observar com l'ocupació fructícola i la implantació residencial disminueixen en allunyar-se de la ciutat, mentre el gra parcel·lari es fa més gruixut, tal com ja argumentava amb xifres Santiago Suñol (1993, p. 125)

Els arguments aportats anteriorment en relació a la incidència de la proximitat urbana ja ens indiquen, en qualsevol cas, que els costos de transport no representen una variable decisiva, sinó que la realitat és prou més complexa i caldria referir-se a les facilitats de transport i als altres elements apuntats que en molts casos ja han estat referits pels comentaristes de la teoria de Von Thünen (P.Hagget, 1988, p. 428-435; M.D. Garcia Ramon, 1981, p. 107-127).

Altrament i per al cas més específic de l'Horta i l'agricultura periurbana en general, caldria molt possiblement introduir la reflexió de l'escola sustantivista russa i els seus seguidors per entendre el funcionament de les explotacions agràries familiars de l'Horta i com la seva lògica reproductora (producció adaptada a les necessitats del grup consumidor familiar) porta al fraccionament del parcel·lari i a la intensificació (Chayanov, 1974). Les necessitats del grup demogràfic relativament nodrit de la mateixa ciutat i la seva base històrica fortament agrària contribuirien, per la seva banda, a l'eclosió del nombre d'unitats agràries familiars. Al mateix temps, els grups familiars amb una petita base territorial compensaven la feblesa del seu volum productiu amb estratègies d'augment del valor afegit densificant plantacions, acudint a vendre directament el producte i altres [16].

Gràfic 1. L'Horta de Lleida i l'organització de l'espai agrari a l'entorn de Lleida *.

*. Tot seguint de manera força semblant el model proposat per Von Thünen, la

L'Horta davant dels canvis actuals; crisi agrícola i colonització urbana

Sobre l'Horta encara profundament agrícola que havia viscut una primera intensificació hortofructícola a les primeries del segle XX i a partir dels anys 1950 seria un dels punts centrals de l'expansió de la fruita dolça i, en menor grau, de la ramaderia intensiva de porcs i pollastres, en els anys 1980 es dibuixen els signes d'un canvi profund que presenta dues vessants destacades:

- A partir dels anys 1980 s'acceleren uns elements de crisi i transformació de l'activitat agrària que ja es trobaven presents en l'agricultura de tipus industrial que s'implanta a partir dels anys 1950; els excedents agrícoles castiguen els preus i les polítiques públiques de suport al sector i, de retop, limiten les rendes dels productors agraris i provoquen l'abandó.
- Pels mateixos anys es produeix també una redefinició del fet urbà, el qual desborda els límits de la ciutat compacta. Les població es desplaça cap als petits nuclis de l'entorn de la ciutat atreta per l'habitatge unifamiliar i busca també el mateix tipus de solució en el territori de l'Horta [17].

Es tracta de dos processos generals en els països occidentals que han estat objecte de un ampli debat i estudi, particularment en els entorns metropolitans (F. Monclús, 1998). L'espai agrari de Lleida no ha quedat al marge d'aquests canvis; però a banda d'incidir en l'entorn d'una ciutat mitjana o petita com Lleida aquests processos hi presentaran també algunes particularitats que ajuden a la seva millor comprensió.

Una agricultura intensiva en crisi

Diversos factors, com la facilitat de les comunicacions, l'obertura dels mercats o els canvis tecnològics en el propi sector agrari, han capgirat en els darrers vint-i-cinc anys les lògiques de l'agricultura. Fruit d'aquests canvis resultarà que les singularitats que havien fet de l'Horta l'espai per excel·lència de les petites explotacions familiars acaben girant-se en contra seva:

La competència de produccions intensives provinents de qualsevol lloc del món. L'opció productiva de l'Horta, la fruita dolça destinada al mercat nacional i, eventualment, també internacional, ha de competir amb la producció de fruita de les zones europees temperades i es troba davant d'un mercat consumidor estancat. Automàticament, els preus de la fruita, que experimenten grans variacions anuals en funció dels canvis dels mercats, s'estagnen o baixen en termes reals i les rendes dels pagesos segueixen la mateixa sort. La capacitat competitiva regional de la fruita dolça i del mateix sector ramader intensiu permeten encara avui dia el manteniment de l'activitat agrària a l'Horta de Lleida; però la crisi s'ha anat traslladant a les explotacions i està afectant també el territori, que es reconverteix altre cop cap als conreus extensius, en particular l'alfals (J.Lloveras, P.Santiveri, 2007).

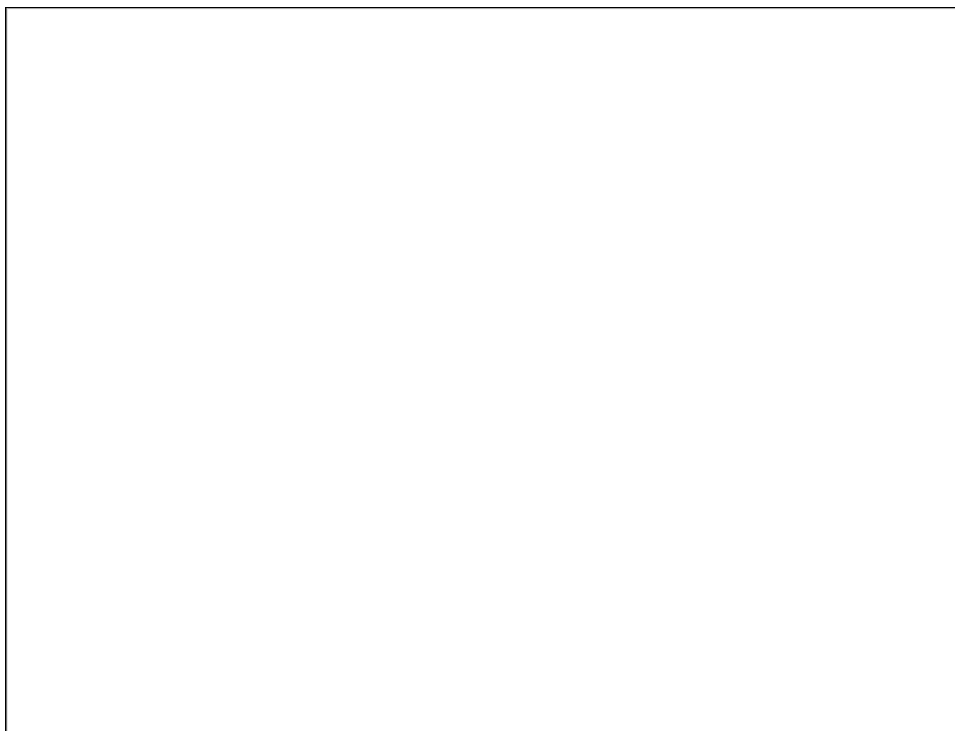
Les explotacions de l'Horta no són, tampoc, les més ben situades entre els productors regionals de fruita i a diferència d'altres moments històrics passats, no apareixen alternatives dins de la mateixa producció de fruita que els hi permetin refugiar-se en singularitats del mercat local, i el mateix passa amb possibles alternatives hortícoles algun cop proposades (J.M. Rofes, 1993).

El plafonament mediambiental que limita la intensificació dels factors de producció. D'una banda, els darrers anys han començat a demostrar que l'augment creixent de l'ús de plaguicides i altres productes químics en el tractament dels fruiters no s'ha correspost, sinó a l'inrevés, amb una disminució del risc de patògens. Per una altra banda, i vist que la producció final no creixia, l'obtenció de rendes ha passat a dependre en els darrers anys del control dels costos dels plaguicides, herbicides i altres inputs que suposen una part substancial de les despeses del conreu fructícola (R.Dalmau, I.Iglesias, 1999). Aquests canvis units a les majors exigències de fruita de qualitat dels mercats desincentiven l'augment de producció i el desvinculen de la intensificació dels inputs, fet que treu raó de ser a les explotacions de l'Horta.

La millora tècnica continuada de les operacions de cultiu que augmenta la productivitat i facilita la substitució de mà d'obra. La substitució accelerada de mà d'obra per maquinària treu, evidentment, interès a la disponibilitat de mà d'obra abundant que facilitava la proximitat urbana i que havia estat la raó de ser de l'Horta de Lleida. Certament aquest no és un factor de canvi recent, sinó que es remunta a la introducció històrica de noves màquines de conreu que té un moment culminant en els anys 1950 i 1960 amb la incorporació massiva del tractor o el motocultor. Ara bé, en el cas de la fruita els canvis dels anys 1990 i actuals en els sistemes de conreu, amb la modificació dels marcs de plantació i els tipus de plançons i varietats, la introducció de màquines autopropulsades per a la collita i esporga i altres petits canvis puntuals representen estalvis de mà d'obra tant o més importants que els que suposà en el seu dia la introducció del tractor.

La disminució dels costos reals i la facilitat de contractació de mà d'obra assalariada que afavoreix la constitució d'empreses amb assalariats. Les millores tècniques i altres canvis precedents, units a les facilitats de la contractació exterior de temporers i a les circumstàncies pròpies de les regulacions laborals i de la mà d'obra immigrada tornen a afavorir en el darrer decenni la presència d'assalariats al camp. D'aquesta manera, les empreses agràries poden accedir a augments significatius de rendes si són capaces d'augmentar la producció i mantenir uns costos laborals continguts. Aquest representa un canvi substancial que en aquests moments comença a qüestionar la pervivència de la unitat d'explotació familiar com era coneguda fins ara.

Tots els canvis anteriors afecten el conjunt de la fructicultura lleidatana i una bona part de l'agricultura dels països occidentals; però tenen una particular incidència a l'Horta de Lleida pel seu mateix fet diferencial. *La fragmentació de les parcel·les i de la propietat en l'àmbit de l'Horta pesa sobre els costos i complica l'adaptació de les estructures productives.* Si es pot dir que, en general, totes les explotacions familiars agràries han de competir amb desavantatge amb les grans explotacions capitalistes dels nous països de colonització, el desavantatge esdevé clamorós per les petites explotacions de l'Horta. Les dificultats per "modernitzar-se" de les explotacions de l'Horta són particularment greus; costos excessius pel recanvi de maquinària; costos i incerteses a l'hora d'introduir nous sistemes de reg; costos i incerteses cara a la renovació varietal que fa que les plantacions de l'Horta siguin massa velles; escàs poder de negociació comercial;...

Gràfic 2. Plànol de l'Horta de Lleida, segons la grandària de cada parcel·la en m2, 2006.

Font: elaboració pròpia a partir de la base cadastral rústica del municipi de Lleida 2006. La intensitat dels verds permet diferenciar el gruix del gra parcel·lari que resulta especialment reduït al nord del terme i en tota la part corresponent al regadiu de Pinyana, molt més antic.

La crisi i abandonament de l'explotació familiar de l'Horta

Tot plegat dibuixa un context de crisi per a l'explotació familiar històrica de l'Horta, que es traduirà en una davallada extraordinària del nombre d'explotacions, tal com es reproduïx en el quadre adjunt. Les estadístiques agràries disponibles presenten notables limitacions i no permeten conclusions definitives; però ens assenyalen que mentre l'Horta de Lleida perdia els 2/3 de les seves explotacions, la pèrdua a la comarca del Segrià era de només 1/3 (I. Aldomà, 2004, p.4-11).

Quadre 4
Evolució del nombre d'explotacions de l'Horta de Lleida, 1973-2007

Any	Explotacions agràries	Font d'informació
1973	2600	Segons el Servei Extensió Agrària de l'època
1999	1050	Segons el Cens Agrari i després de descomptar Sucs i Raimat (unes 600 amb una activitat agrària remarcable)
2007	900	Deduïbles del cens de votants a Cambres Agràries

Font: elaboració pròpia a partir de les fonts esmentades.

Tant o més important que la davallada precedent és el fet que les explotacions actuals presenten una manca de continuïtat biològica evident i un grau d'inadaptació elevat a les transformacions en curs. El futur de les explotacions actuals haurà de continuar pel mateix camí de l'abandonament, tal com es dedueix d'algunes dades estructurals:

- Dins de l'Horta apareixen censades 190 "explotacions prioritàries" (2005), segons la terminologia oficial. Aquestes serien les explotacions que en un principi presenten un caràcter més empresarial i una certa viabilitat econòmica (explotacions que accedeixen a ajuts i que tenen una relació més o menys fluida amb l'Administració). Tenint en compte que algunes explotacions ramaderes i alguna altra no tenen massa interès a censar-se com a "prioritàries" es podria situar en un màxim de 300 les explotacions que tenen un activitat agrícola significativa. La resta serien explotacions gestionades per jubilats o explotacions molt petites, moltes d'elles portades a temps parcial.
- Segons les darreres eleccions a Cambres (2007) apareixen 814 votants a Lleida (Sucs figura a part), dels quals votaren efectivament 313. El fet que alguns electors formin part d'una mateixa explotació i el fet que alguns d'ells possiblement no tinguin terra al terme de Lleida fa difícil calcular exactament el nombre d'explotacions o famílies que viuen de l'activitat agrària a l'Horta. Amb tot, es venen a confirmar els càlculs anteriors.

No és difícil, tampoc, deduir de les dades estructurals que la viabilitat econòmica de moltes explotacions es troba compromesa perquè la seva superfície conreada resulta absolutament petita. Només cal comparar els llindars de viabilitat estimats en el quadre 5 adjunt per deduir que la grandària de l'explotació de l'Horta hauria d'augmentar substancialment [18]. A més a més, les dimensions de les explotacions han de ser cada cop més grans si es pretén viure únicament del conreu.

Quadre 5
Llindars de rendibilitat estimats per als conreus de l'Horta, 1992- 2007 *

	1992	2007
	(J.M. Rofes, 1993)	(J.Lloveras, P.Santiveri, 2007)
Fruita dolça	6,5 ha perera, 8,5 ha presseguer	450.000 kg fruita, 10 ha fruita
Hortalisses	1,6 a 2 ha	3,5 a 4,3 ha

Font: elaboració pròpia a partir de les fonts esmentades.
* J.M. Rofes fonamenta el seu càlcul en l'estudi directe dels costos, mentre J.Lloveras i P.Santiveri es basen en enquestes a pagesos.

Cal tenir també en compte que la davallada del nombre d'explotacions s'acompanya d'una davallada encara molt més important de la mà d'obra a l'agricultura. Només entre els darrers dos censos de població, 1991 i 2001, la població ocupada al sector agrari al municipi de Lleida baixava de 2.614 a 1.878 persones. La davallada seria sensiblement més forta si es poguessin comptar únicament els ocupats a les explotacions de l'Horta [19].

La pressió del creixement urbà

Mentre l'agricultura de l'Horta entra en crisi, la pressió urbana sobre l'espai de l'Horta s'accentua. Els processos de creixement i transformació urbans i la seva incidència sobre l'Horta no són nous. S. Suñol (1989) avaluà ja la pèrdua de sòl rústic en l'etapa de gran creixement demogràfic del període 1966-1974 en 313 hectàrees; i a aquesta superfície encara s'hi havia d'afegir en aquells mateixos anys les 273 ha ocupades per l'autopista de l'Ebre i les 133 del Polígon Industrial del Segre.

Des de la crisi de mitjan dels anys 1970 i fins l'arribada destacada d'immigrants que s'inicia el 2001 el creixement demogràfic de la ciutat es troba pràcticament estancat durant 20 anys; l'any 1981 s'havia arribat als 106.814 habitants i després la ciutat creixeria lentament fins als 112.000 del 2001. Però l'estancament demogràfic no significa una aturada del creixement físic de la ciutat, perquè al mateix temps s'està produint el buidat del centre de la ciutat i un esponjament de les àrees residencials. El creixement residencial no deixa de consumir els camps veïns a un ritme igual o superior a l'etapa precedent [20].

L'arribada d'immigrants unida a la bona conjuntura econòmica i a les particularitats del sector de la construcció originen un boom urbanístic a la ciutat a partir del 1998 que recorda el del gran creixement dels anys 1960 i 1970. En aquest sentit es produeix entre el 2005 i 2007 la urbanització d'una bona part del sòl residencial previst en el Pla General municipal 1995-2015, en conjunt unes 218 hectàrees que comporten totes elles la desaparició de camps de l'Horta més intensiva i pròxima a la ciutat [21].

El creixement industrial ha seguit una evolució similar al creixement residencial. Abans del 2000 i per bé que l'activitat industrial aparegui més aviat com estancada, es produeix un degoteig constant de petits establiments industrials o de comerç a l'engròs i serveis des del centre urbà cap als polígons i sectors de creixement industrial i cap a la mateixa Horta de la ciutat. Entre 1999 i 2004, ambdós inclosos, es calcula s'afegixen 50,5 noves hectàrees de sòl industrial al mercat. A partir del 2000 s'activen les noves àrees industrials del planejament que suposaven l'entrada en el mercat de 40,25 hectàrees a partir de 2006 i en aquesta mateixa data es considerava que podien començar a mobilitzar-se 71,96 noves hectàrees industrials, de les quals algunes han estat efectivament posades en marxa [22]. La transformació més important ha d'arribar, en qualsevol cas, de la mà d'un nou macropolígon industrial que afecta 703 hectàrees no previstes en el Pla General [23].

A més a més dels fets anteriors, com ha estat assenyalat al principi, la implantació de noves grans infraestructures de comunicació ha afectat directament l'Horta, tant pel consum elevat d'espai agrari, com pels efectes barrera generats per la pròpia infraestructura, com també pels efectes indirectes de captació de noves activitats o d'expulsió d'activitats preexistents al seu entorn.

Quadre 6
Habitatges iniciats en els darrers quinquennis a Lleida i entorn, 1993-2002

	Habitatges totals iniciats		% sobre els habitatges de 1991	
	1993-1997	1998-2002	1993-1997	1998-2002
Lleida	4624	7050	10,3	15,7
Municipis del Segrià històric (*)	787	1629	10,0	20,7
Segrià	6089	9827	9,2	14,9

Font: Institut d'Estadística de Catalunya, a partir dels visats d'inici d'obra del Col·legi d'Aparelladors.
* Correspon als municipis del nord de la ciutat que són els que reguen del canal de Pinyana. En alguns d'aquest municipis el creixement dels habitatges resulta espectacular; Torrefarrera construeix en el quinquenni 1998-2002 un 87,4% de nous habitatges sobre els que tenia el 1991, mentre Benavent de Segrià un 51,6%.

Els processos de difusió urbana

La implantació d'infraestructures a l'Horta es pot relacionar també amb una component relativament nova del creixement urbà i és la difusió de la ciutat en el territori. La ciutat ja no solament creix en taca d'oli sobre el sòl rústic (segons denominació cadastral), sinó que el creixement urbà afecta també les poblacions rurals de l'entorn, proliferen les implantacions urbanes enmig del sòl rústic i les funcions agràries que abans acomplia el sòl rústec s'obren cap a d'altres tipus de funcions o activitats, residencials, formatives, lúdiques, de serveis diversos. No és una transformació específica de l'Horta, però sí hi tindrà una particular incidència per les seves característiques periurbanes.

Els processos més moderns de difusió urbana, que es pot considerar arrenquen en els anys 1980, vindrien a tenir un precedent força singular per les seves característiques en el fenomen d'ocupació de sòl rústic més o menys il·legal que acompanyen l'època de gran creixement urbà dels anys 1960 i 1970 [24]. En aquells moments es tractava en concret de les reparcel·lacions de parcel·les rústiques o de l'ocupació de terrenys públics per a fer-hi horts, construir-hi barraques i/o fins i tot cases, que seran força freqüents per tot el país, i que en alguns llocs arriben encara fins avui dia. L'Horta de Lleida també tindrà els seus exemples en decennis passats; però la mateixa intensitat i rendibilitat de l'activitat agrària sembla haver jugat en el seu dia com un fre important per aquests tipus d'operacions [25].

A les primeries dels anys 1980 s'inicia un procés completament nou de fugida de la ciutat de les famílies de poder adquisitiu mitjà atretes per l'habitatge unifamiliar dels petits nuclis de l'entorn de la ciutat; Alpicat, Torrefarrera, Rosselló,... L'Horta ha recollit també alguns d'aquests desplaçaments familiars, que si no hi han tingut més incidència és senzillament pels entorbancs urbanístics i alguns déficits de serveis. Potser alguns dels 1.176 edificis d'habitatges construïts entre 1956 i 2006 a l'Horta es troben ocupats encara avui per gent que practica l'agricultura; però la immensa majoria poc hi tenen a veure i la xifra seria un bon indicador de la difusió de l'habitatge residencial per l'Horta [26].

Quasi tan important com la difusió de residències d'origen urbà per l'Horta ha estat la reconversió de les antigues residències pageses. L'abandó de moltes explotacions agràries ha comportat que la residència a la torre de l'Horta es desvinculés del conreu de les terres de l'entorn. Comptant que avui dia existeixen unes 900 explotacions en funcionament, trobaríem que un 30% de les edificacions es troben relacionades amb l'explotació de les terres del voltant; però si es té en compte la precaritat biològica o econòmica de moltes d'aquestes explotacions, el nombre d'implantacions residencials a l'Horta que ve encara justificada per l'activitat agrària es reduiria a l'entorn d'un 10%.

La relació anterior no solament és interessant per entendre la desvinculació de la funció residencial de l'agricultura de l'Horta, sinó per entendre també el canvi de perspectiva que els residents a l'Horta, cada vegada menys pagesos i cada vegada més únicament propietaris, tenen sobre les terres de conreu i sobre les expectatives que desperta el canvi d'ús d'aquestes. Com serveix també per veure com es troba fora de lloc la reivindicació clàssica que fan els residents de poder construir dos habitatges nous al costat de l'habitatge preexistent per tal de poder satisfer les necessitats d'habitatge dels fills i que aquests puguin continuar residint a l'Horta [27].

No tota la difusió residencial a l'Horta, sigui de caire residencial, sigui d'indústria o de serveis, ha estat privada com anteriorment s'ha apuntat. Des dels anys 1960 l'Horta ha estat també el receptacle d'un nombre important d'equipaments de titularitat pública o privada que no trobaven espai suficient a la ciutat o que buscaven sòl més barat. Així han aparegut residències per a la tercera edat, centres de formació reglada i no reglada, camps transformats en erms per a pràctiques per autoescoles, instal·lacions de clubs esportius, centres socials i altres equipaments que en principi han buscat les àrees més properes a la ciutat, però que s'han escampat una mica arreu.

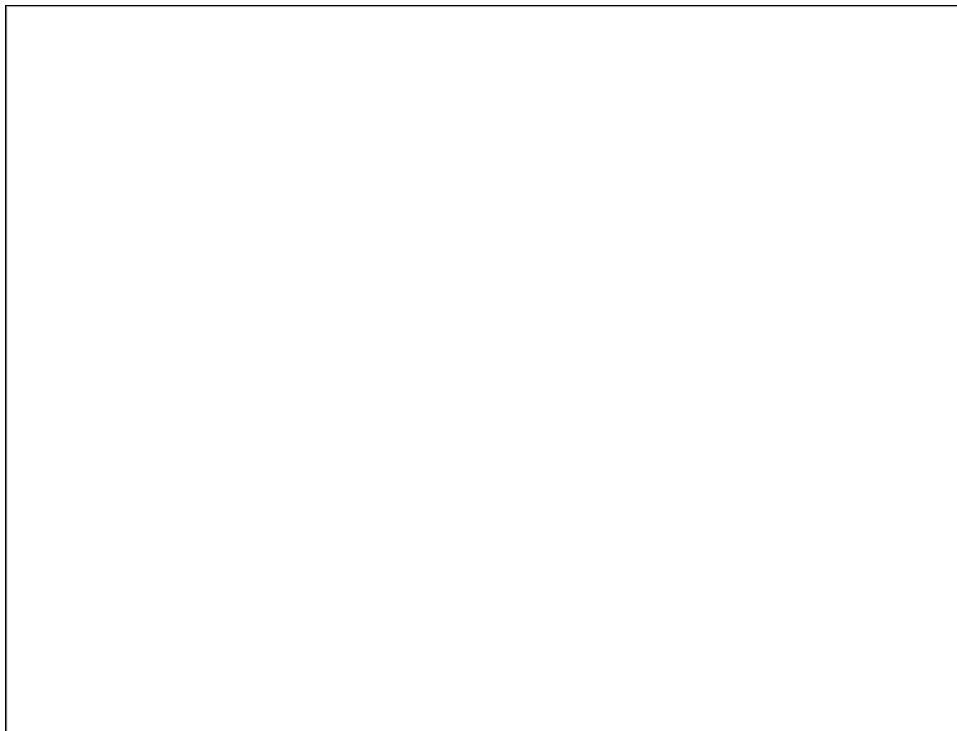
Si les activitats anteriors comporten generalment greus alteracions de les qualitats físiques dels espais agraris (impermeabilització o segellat de sòls, tanques que actuen de barrera biològica, contaminació difusa,...), les demandes urbanes generen també altres activitats empresarials més adaptades a les condicions de l'espai agrari, però deslligades de l'activitat agrícola i ramadera convencional [28]. És el cas d'un gran nombre d'activitats en el qual es fa difícil sovint establir la frontera amb l'agricultura: establiments de restauració; agroturisme; allotjaments turístics no convencionals; aules de natura o centres de formació especials; centres de pràctiques esportives especials; les hípiques; la cria, guarda i ensinistrament d'animals domèstics,...

Més enllà d'aquestes transformacions vinculades a la difusió urbana no es pot passar per alt tampoc els processos de transformació de les formes de vida i dels serveis públics a la mateixa Horta, que fan que les residències de l'Horta s'aproximin també als estàndards urbans. L'extensió de l'electricitat i el telèfon, de la xarxa urbana de subministrament d'aigua, de la recollida d'escombraries, l'asfaltat dels camins,..., que en molts casos han estat precedits de les reivindicacions dels residents, s'han generalitzat a l'Horta com ho han fet en moltes àrees rurals. La contrapartida d'aquesta normalització "urbana" de la vida a l'Horta, unida al canvi de l'activitat dels residents, fa que les aspiracions més urbanes xoquin i acabin convertint-se en detractors de les activitats agràries, en particular les granges [29].

Quadre 7
Càlcul dels edificis, habitatges i població resident dins de l'Horta de Lleida *

Edificis, habitatges o habitants	Nombre	Font d'informació
Edificis construïts abans 1954	1333	
Edificis construïts entre 1954-2006	1167	
Total torres o edificis amb habitatge	2500	Cadastre 2006
Total habitatges a l'Horta	2905	Cadastre 2006
Habitatges principals	1619	Cens d'habitatges 2001
Habitatges no principals	761	Cens d'habitatges 2001
Habitants en hab. familiars	5132	Cens d'habitatges 2001
Estimació població mínima resident (2006) **	5324	Residents principals a partir habitatges Cadastre
Estimació població màxima resident (2006)**	9208	Total residents a partir habitatges Cadastre

* El Cadastre mereix una major fiabilitat quant al càlcul del nombre d'habitatges i edificis.
 ** A partir dels habitatges del Cadastre s'ha fet una estimació del nombre de residents reals de l'Horta, seguint el nombre de residents per habitatge que es desprèn del cens de població (3,1 residents per llar).

Gràfic 3. La difusió de l'edificació a l'Horta de Lleida, 2006.

Font: elaboració pròpia a partir de la base cadastral rústica del municipi de Lleida. En vermell apareixen les edificacions existents en sòl rústic; s'ha augmentat el gruix de la línia de delimitació per a fer les construccions més visibles. El mapa permet diferenciar l'augment de densitat en apropar-se a la ciutat i a l'entorn dels eixos de comunicació.

La base de les transformacions periurbanes a l'Horta i la seva evolució

La crisi de la transició periurbana i el model de marges decreixents

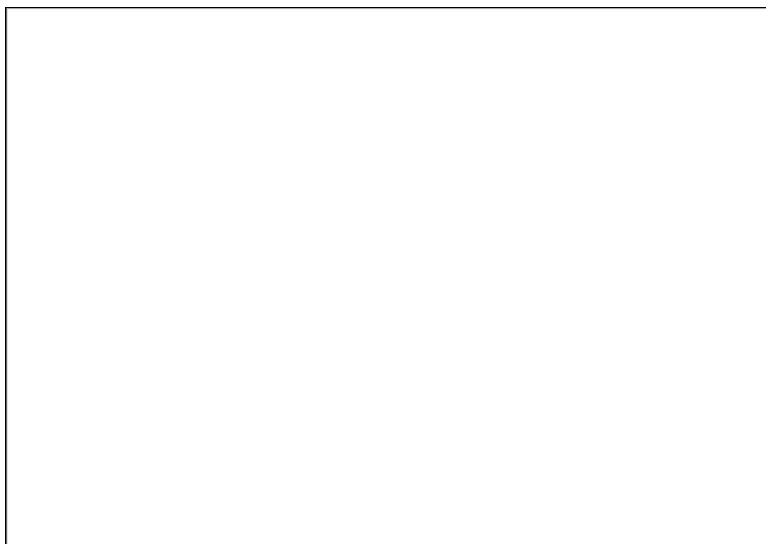
Fruit de les transformacions anteriors, la crisi de l'agricultura intensiva periurbana i els efectes del creixement i la difusió urbana, es produeix un canvi de regles radical en l'espai periurbà. El model de rendes decreixents que havia introduït von Thünen entra en crisi i el diferencial entre la capacitat de generació de rendes de l'espai urbà i la capacitat de generació de rendes de l'espai agrari esdevé extraordinari, tal com es posa de relleu en el quadre 4 adjunt. No és l'expressió directa d'aquest indicador de rendes, però sí en pot ser l'indicador més fidedigne; el lloguer anual d'un m² d'habitatge se situa entorn els 72 € i entorn al doble el d'una nau industrial urbana perifèrica, mentre el d'un m² de terra camps de l'Horta per conreu és de 0,06 €; és a dir, una diferència de 10.000 o més per 1.

No solament s'eixampla i es fa inabastable l'esglaó de les rendes, sinó que s'ha anat produint un trencament de vincles entre la ciutat i el camp que resulta nefast per a la continuïtat de l'activitat agrària de l'Horta. La ciutat genera molts pocs residus o outputs reutilitzables o que interressi reutilitzar en agricultura, de manera que aquesta perd una font de recursos important. Per altra part, la freqüentació de l'Horta pels urbans xoca amb les activitats agràries clàssiques; la població urbana utilitza l'Horta com a espai residual o depositari de residus urbans al mateix temps que tendeix a un ús més lúdic o de serveis d'aquest espai que xoca amb els usos més agraris.

L'agricultura de l'Horta ha perdut la seva capacitat de generar riquesa i el valor dels seus terrenys s'equipara o resulta fins i tot inferior, des d'un punt de vista agrari, a qualsevol dels terrenys del regadiu de la plana. Mentre, els terrenys urbans o susceptibles de ser urbanitzats han augmentat extraordinàriament de valor, en consonància amb l'augment de preu de l'habitatge i la dinàmica del sector de la construcció. Els preus de compra d'un m² d'un terreny edificable o d'un terreny que només pot servir per l'agricultura

Les conseqüències de la ruptura i el desnivell de rendes que separen la ciutat de l'Horta comporten un canvi radical de la situació i les expectatives d'aquesta. De manera general l'Horta ha deixat de ser un espai determinat per l'activitat agrària a ser un espai determinat per les activitats i expectatives pròpies d'un entorn urbà. El paisatge agrari encara hi és manifestament dominant; però la generació de riquesa de l'espai ve marcada per la incidència i les expectatives vinculades al fet urbà. Diríem, de manera gràfica, que l'Horta de Lleida està passant a marges forçades de ser una agricultura periurbana a ser la ciutat difusa periurbana, fet que es tradueix en elements de conflicte o, senzillament, de canvi importants.

En aquestes condicions molts agricultors, particularment els qui tenen la continuïtat menys clara ja no pensen en augmentar els seu patrimoni per a fer més viable la seva explotació, sinó en les possibilitats de revaloritzar-lo a través d'una qualificació urbanística o, senzillament, a través d'una venda especulativa, un fenomen que ha estat descrit per altres àrees periurbanes metropolitanes com el delta del Llobregat (J. Sempere, 2005, vol 1, p. 576). Així, es dona la paradoxa que els residents actuals de l'Horta que ja no practiquen l'agricultura són sovint els més interessats en el manteniment de l'activitat agrària de l'entorn com una forma de preservació del medi en el qual viuen; mentre, molts dels agricultors residents vells o sense continuïtat estan esperant vendre [\[30\]](#).

Gràfic 4. La fractura de les rendes entre l'espai urbà i l'espai agrari i la pressió urbana sobre el diferencial *.

Font: elaboració pròpia.

* Tot i que no siguin estrictament coincidents, a efectes de renda s'equipara el sòl urbà i urbanitzable amb l'espai urbà. Tant dins de la ciutat o espai urbà com dins del camp o espai agrari s'ha perdut el diferencial de la distància al centre pel predomini de determinades condicions locals sobre la generació de renda.

El planejament físic en la regulació de les rendes i el preu del sòl

En principi el planejament urbanístic, que estableix una delimitació estricta del sòl urbà i urbanitzable i que és molt restrictiu en els usos no agrícoles del sòl no urbanitzable, hauria de servir per mantenir la ciutat i l'Horta en el lloc que els hi pertoca com a activitat. Però, tal com s'ha posat de relleu abans, el creixement i la difusió urbana passen per damunt dels usos agraris, sigui aprofitant les esclètxes que deixa obertes la normativa urbanística, sigui passant per damunt d'aquesta. Les vies de valorització urbana de l'Horta, han estat i, en menor grau, són encara bàsicament de quatre tipus:

- La realització d'actuacions contemplades en el planejament vigent que, tot i les restriccions existents, deixen oportunitats i esclètxes.
- A manca d'un control i una disciplina urbanística estrictes, determinats agents opten per saltar-se directament la norma i es construeixen residències i implanten activitats no autoritzades a l'Horta; no es un procés molt important, però el degoteig es constant [31].
- Les modificacions del planejament vigent, tot i que puguin ser més o menys justificades i tot i que siguin majoritàriament degudes a operacions de les mateixes administracions públiques, comporten sovint l'ocupació de sòl no urbanitzable, a banda de difondre la idea de modificabilitat del planejament.
- A recer del boom immobiliari i les disponibilitats creditícies dels darrers anys, els agents immobiliaris han començat a realitzar el creixement futur de la ciutat sobre el no urbanitzable actual i han adquirit entre el 2001 i el 2006 bona part del sòl rústic més pròxim a la ciutat.

Val a dir, en qualsevol cas, que les restriccions legals deixen cada cop menys esclètxes per la construcció a l'Horta, particularment a partir de la legislació més recent del 2002; mentre el control i la resposta contundent a les construccions il·legals sembla mostra signes també d'enduriment al terme de Lleida. En aquest sentit cal tenir també molt en compte que la vigilància i el control de les edificacions il·legals en el terme ha estat i és molt superior en el terme de Lleida al dels petits municipis veïns, sobre els quals s'ha projectat una part de la pressió urbana que no trobava sortida al terme de Lleida. Així es poden trobar escampades pels termes veïns, particularment a la part dels regadius històrics de Pinyana, urbanitzacions residencials, naus industrials i usos diversos que obliguen certament a plantejar-se el fet de la periurbanització actual vinculada a la difusió urbana ja no solament en l'àmbit estricte de l'Horta de Lleida, sinó en un àmbit molt més extens [32]. Tot plegat un fet digne de ser tingut en compte i que posa sobre la palestra la incidència del planejament físic i del seu compliment o incompliment en la configuració dels espais periurbans i les rendes i usos territorials.

Quadre 8
Classificació i zonificació del sòl segons el Pla General (terme municipal de Lleida)

	Hectàrees
Sòl urbà	1.430
Sòl urbanitzable	811
Sòl no urbanitzable	18930

Font: Ajuntament de Lleida, Pla General 1995-2015.

Quadre 9
Evolució de la regulació sobre les edificacions en el sòl no urbanitzable en el planejament urbanístic

Normativa general	Planificació municipal
Ley de régimen del suelo y de ordenación Urbana, 1956	Pla d'ordenació urbana de 1956

Límit edificació 1m3/5m2 de sol	Es fixa la parcel·la mínima en 2500 m2
S'admeten edificacions vinculades als usos agrícoles i habitatge unifamiliar	
Ley del Suelo, 1976	Pla General Municipal 1979
Es suprimeix el dret per m2.	Es fixa la finca mínima de secà en 4Ha, i regadiu entre 5000 i 15000 m2. Disposició que permet edificar a les finques de més de 2500 m2 preexistents.
Els usos no vinculats tenen clarament caràcter excepcional.	
La competència per l'autorització passa a la CTU.	Es distingeix entre habitatge familiar vinculat a l'explotació i habitatge unifamiliar.
1983 Decret d'unitats mínimes de conreu per Lleida secà 4 Ha, regadiu 1,5 Ha *.	
1990 DL 1/1990 de la Generalitat de Catalunya manté regim de la Llei de 1976; es fa referència el decret de unitats mínimes i restringeix la possibilitat d'habitatges als vinculats a l'explotació agrícola	
Llei d'Urbanisme 2/2002, Text Refós DL 1/2005.	1995, Pla General de Lleida 1995-2015
Restringeix els usos admesos al Pla General .	Manté les finques mínimes segons unitats mínimes de conreu.
Habitatge excepcional per la necessitat justificada de l'explotació agrària. Es fixen lindars per edificacions vinculades a les activitats agràries.	Manté la possibilitat d'edificar edificacions vinculades a l'explotació agrària i suprimeix la possibilitat d'habitatges unifamiliars.
Activitats només possibles si son d'interès públic segons llistat de la llei; es prohibeixen els hotels a les carreteres.	Manté la possibilitat de remodelar masies i habitatges autoritzats anteriorment.
Major control mediambiental i paisatgístic.	Permet el manteniment d'activitats existents amb possibilitat d'ampliació.
Es manté la competència d'autoritzacions de la CTU de la Generalitat.	
Font: Rafael Garcia Català (2007).	
* Mereix destacar-se l'aplicació per part dels notaris i registradors del Decret sobre unitats mínimes de conreu com a element decisiu per tallar la parcel·lació il·legal i reduir la urbanització en sòl no urbanitzable.	

D'espai d'agricultura periurbana a espai simplement periurbà

La gran pressió urbana que a través dels processos anteriors s'exerceix sobre el mercat de la terra fa que el mercat acabi aconseguint gairebé de facto la pendent decreixent de preus del sòl que la generació de rendes productives i la normativa urbanística no permeten. Per a les zones d'Horta properes a la ciutat, que en cap cas deixaran de ser sòl no urbanitzable abans del 2.015 (quan s'acaba la vigència programada en l'actual Pla d'urbanisme), alguns agents immobiliaris han pagat 72 € el metre quadrat (2006), mentre les transaccions a la zona urbana es movien entre els 240 i 600 € [33]. El resultat vindria a ser el del gràfic 5 adjunt, en el qual per davall de la línia ondulada que marquen els preus, tot adaptant-se a les diferents oportunitats dels llocs, es dibuixa una recta tendencial de preus decreixents a mesura ens allunyem de la ciutat [34].

Les conseqüències del desajust entre aquesta tendència més lineal dels preus de la terra i l'enorme esglaó de les rendes basades en la producció resulten particularment negatives per l'Horta:

L'augment dels propietaris no agricultors de sòl i de propietaris especuladors situa l'activitat agrària en un segon terme. La majoria de camps de propietaris no agraris es continua cultivant, però no hi ha cap tipus de pressió per una producció agrària intensiva, més aviat al contrari. No hi ha cap inconvenient en deixar les superfícies ermes o els propietaris prefereixen arrendar per fer els conreus extensius de terra campà, bàsicament alfals, a les dependències que creen cara a la disposició de la propietat els arrendaments per fruiters i l'arboricultura en general.

El preu elevat del sòl rústic el fa pràcticament inassequible per a les explotacions agràries. Aquest no és inconvenient en sí, perquè les explotacions agràries actuals poden treure més profit de l'arrendament que no de l'adquisició d'actius immobiliaris. Ara bé, els arrendataris no tenen massa marge de maniobra en els finques arrendades i tampoc tenen els al·licients suficients com per a introduir-hi millores permanents.

La proliferació de residències i usos no agraris crea conflictes amb els usos agraris veïns. La proliferació de camps erms o mal entretinguts, tanques de protecció, d'animals de companyia, augment del trànsit rodador,... crea conflictes ambientals i de gestió amb els espais i sistemes agrícoles característics de l'Horta.

De tot plegat en resulta que la singularitat de l'Horta de Lleida ja no es deu avui dia tant a la seva agricultura periurbana com a la transformació d'aquesta agricultura singular en una singularitat de tipus urbà. L'activitat agrària de l'Horta es mou, en definitiva, en els mateixos paràmetres de l'agricultura dels regadius dels municipis de la regió i les diferències agràries vindrien determinades per la pervivència de determinades estructures que es resisteixen més als canvis. Mentre que són les construccions, activitats, fluxos inversors i formes de vida urbanes els qui marquen l'evolució de l'Horta i la fan també singular gràcies, en bona part, a la reconversió de l'hàbitat disseminat agrari original.

Gràfic 5. L'horta com a transició periurbana confrontada a la diferència dels preus del sòl entre el sòl urbà i l'agrari *.

* El mercat tendeix a transformar l'enorme esglaió "legal" que separa els preus del sòl urbà i el sòl no urbanitzable en un pendent continu (o, millor, un pendent amb ondulacions) que tendeix al compliment de les regles de Von Thünen. La col·lisió entre les tendències del mercat i les regulacions introduïdes pel planejament és a l'origen dels diversos fenòmens de desestructuració de l'espai agrari periurbà que es recullen a la gràfica.

Font: elaboració pròpia.

A manera de balanç; alternatives per a mantenir una Horta viva

El futur de l'Horta es juga, doncs, en l'ordenació de la transició entre el camp i la ciutat, que tal com s'ha analitzat anteriorment avui presenta un caràcter força conflictiu degut a la confluència i col·lisió dels processos d'expansió i difusió urbana amb la crisi de l'agricultura periurbana. L'equilibri que permeti el manteniment de l'Horta en majúscules passa per l'aconduïment de les dues tendències, tot aprofitant els elements positius que contenen els processos anteriorment descrits i limitant i orientant les incidències més negatives.

Ordenar la pressió urbana

Donat que la pressió urbana és el factor decisiu en el mercat del sòl, els canvis d'usos i en les expectatives de canvis futurs en l'Horta, la regulació d'aquesta pressió urbana és un factor decisiu d'ordenació territorial. Els instruments podrien ser diversos, de tipus fiscal o reguladors del mercat del sòl; però el marc legislatiu propi dona un especial relleu al planejament físic [35]. La normativa urbanística vigent, tant el Pla General Municipal 1995-2015 com el Text Refós de la Llei d'Urbanisme (DL 1/2005), resulta prou contundent en l'admissió i prohibició d'usos en el sòl no urbanitzable. Ara bé, com s'ha assenyalat, les modificacions del planejament i l'incompliment d'alguns dels seus continguts legals donen missatges contradictoris que encoratgen l'especulació, els usos no desitjats i el deteriorament ambiental del sòl no urbanitzable. En aquest sentit, més que cap altra actuació, ha de ser important per controlar la pressió urbana:

§ Limitar les modificacions del planejament vigent a les estrictament necessàries i evitar les vies indirectes de correcció d'aquest.

§ Reduir al màxim la implantació de grans infraestructures i equipaments i/o limitar al màxim el seu impacte sobre el territori. Per a cada gran implantació hauria d'introduir-se la correcció de les externalitats negatives que genera en l'espai de l'Horta.

§ Un missatge contundent quant a la permissibilitat de les edificacions i usos il·legals, amb el control, clausura i enderroc si s'escau d'aquells que infringeixen la legalitat.

§ Una atenció particular a les activitats agràries en el planejament. En aquest sentit estarien, per exemple, les propostes de delimitar sòls agraris de protecció especial o d'introduir un valoració de l'impacte agrari per a les grans infraestructures i equipaments que transformen l'Horta [36].

Clar que tant o més importants que la regulació i el control de l'espai periurbà són també les polítiques adoptades per a la ciutat compacta. Al respecte i des de les mateixes institucions es plantegen dos aspectes com a claus; la incentivació de les formes de la ciutat compacta i l'estímul de la mobilitat en transport públic com a alternativa al cotxe (Unió Europea, Comissió, 1999).

Desenvolupar la multifuncionalitat de l'espai periurbà

Un cop garantida la serietat de la norma urbanística, es poden plantejar unes intervencions que complementen l'ordenació de l'espai amb aspectes més de gestió i suport a la producció. Al respecte i donades les grans diferències de preu del sòl i les pressions especuladores generades es podrien considerar intervencions més proactives que augmentin el valor de l'espai de l'Horta en la seva vessant funcional urbana:

- Desenvolupar les funcions (toves) de servei urbà de l'Horta: formació, passeig, oci, esport,... Sense alterar l'aprofitament bàsicament agrícola del territori i respectant una determinada composició paisatgística, l'ordenació de l'Horta pot comprendre determinats usos o serveis de caire més o menys col·lectiu; itineraris de descoberta, espais naturals, àrees de pic-nic, circuits per a la pràctica esportiva,...

- Tractament diferenciats de determinats àrees agràries de transició. Per bé que el planejament vigent resulta clar i extens quant a la categorització i regulació dels espais amb uns determinats valors naturals, hi ha la possibilitat d'una regulació i intervenció pública específica en determinats àmbits

(l'Horta en conjunt és massa gran) a la manera d'una intervenció de Parc Agrari. Podria fer-se sobre els espais que mereixen una major valoració des del punt de vista agrari o en espais estratègics des d'un punt de vista d'ordenació de futurs creixements urbans.

- Regulació i control estricte de les edificacions i activitats en l'Horta. En la mesura s'apliqui una disciplina urbanística i, sobretot, que les normatives urbanístiques siguin respectades, es fa possible introduir una major flexibilitat en el planejament de manera que aquest s'adapti a les noves funcions més urbanes de l'espai. La qualitat d'aquest espai hauria de quedar garantida pels criteris de preservació paisatgística que es troben en vies d'implantació en el planejament i per la preservació de determinats paràmetres ambientals de base.

Impulsar l'augment del valor afegit agrari territorial

Contrarestar, ni que sigui mínimament, la gran pressió urbanística i mantenir l'activitat agrària a l'Horta passa per actuacions públiques i privades de reforçament i promoció del sector agrari. En aquest àmbit es tracta més aviat d'introduir elements de gestió que contribueixen a la vitalitat agrària de l'espai:

- Desenvolupar producte local especialitzat i/o els circuits comercials directes. Tot estar per fer en la promoció de determinats productes autòctons i en el desenvolupament de la venda directa o dels canals de comercialització curts (a través de cadenes locals de comerç) entre pagès de l'Horta i consumidor urbà. Les possibilitats en aquest àmbit són grans i les possibilitats d'implicació de les administracions també, a començar per l'avaluació del potencial comercial.

- Reutilització intel·ligent d'inputs d'origen urbà (fangs depuradora, reciclatge, serveis urbans,...). L'activitat agrària de l'Horta ha d'aprofitar la proximitat de la ciutat en tota la gamma de possibilitats d'aprofitament d'inputs productius de natura urbana i de la prestació de serveis als consumidors urbans. Productes i serveis de jardineria, funcions lúdiques, espais formatius, noves pràctiques esportives, funcions de guarda,... presenten de fet casuístiques en funcionament amb grans possibilitats d'expansió.

- Incitacions al reagrupament parcel·lari, adaptació del regadiu,... El manteniment de la funció productiva més convencional de l'Horta passa per les millores estructurals del parcel·lari i per la incorporació dels nous sistemes de regadiu. És pràcticament impossible emprendre aquesta adaptació a partir d'una operació transformadora radical com pot ser la Concentració Parcel·laria i caldria anar cap a incentius i procediments més tous de reagrupament i introducció de les millores en el reg.

- Difusió popular de la pràctica de l'agricultura a través de l'horticultura i altres fórmules. Repetidament s'ha posat sobre la taula la cessió de terrenys per a la pràctica de l'horticultura familiar com a element de dinamització dels espais periurbans. La singularitat pagesa de la ciutat i altres circumstàncies ho han dificultat, però no es pot descartar un interès d'aquesta o altres fórmules d'agricultura familiar en el futur [37].

Les transformacions econòmiques i socials empenyen, en definitiva, cap a una agricultura multifuncional i cap a la flexibilització dels usos de l'Horta, si es vol mantenir una Horta més o menys viva i autosuficient. Per evitar que aquesta transformació es converteixi en urbanització o en artificialització del medi de l'Horta i la seva pèrdua definitiva de sentit caldrà una posició més activa de les administracions, particularment l'Ajuntament de Lleida, en l'àmbit del planejament i la gestió i caldrà segurament, també, una posició més activa i de control dels residents i les institucions urbanes en un conjunt.

Notes bibliogràfiques

[1]. Fruit d'aquestes inquietuds foren les jornades celebrades durant els mesos de març i abril de 2006 actualment en vies d'edició: Jornades sobre l'Horta de Lleida, abril-març 2007. Lleida: Universitat de Lleida, Plataforma Protegem l'Horta de Lleida. La justificació i l'article que segueix recolzen en bona part en aquests jornades.

[2]. Des de la FAO (FAO, 1999) es proposa una definició de l'agricultura periurbana, com la d'"unitats agrícoles pròximes a una ciutat que exploten intensivament granges comercials o semicomercials per a conreu hortalisses i altres productes hortícoles, criar pollastres i altres animals i produir llet i ous", la qual es diferenciaria de l'agricultura dita "urbana" en el sentit que aquesta darrera es dona en "petites superfícies, com ara solars, horts, marges, terrasses, contenidors diversos, que es troben dins d'una ciutat i que es destinen al conreu o a la cria de bestiar menor o vaques lleteres per al consum propi o per a la venda als mercats de proximitat". Aquesta seria la definició possiblement més freqüent i vàlida per al cas de Lleida; però la situació urbana o periurbana (que val per a l'agricultura i val per altres activitats) no tenen perquè anar vinculades a un determinat tipus de producció agrícola o de grau d'intensificació productiva.

[3]. Com a referència inicial se situa la concessió feta per Ramon Berenguer IV l'any 1147 a la vila d'Almenar, la qual branden encara avui dia els habitants d'Almenar per a reclamar-se els beneficiaris primigenis de l'aigua per damunt dels pobles que reguen més avall, entre ells el terme de Lleida. Documents històrics posteriors ens situen, però, el govern de la ciutat de Lleida, la Paeria, com l'autèntic senyor de l'aigua de Pinyana, de la qual se'n simbolitza el "dret d'ús i abús" a través de la cerimònia del Quinquenni que es celebra encara cada cinc anys (Josep Lladonosa, 1955-1959; R. Sol i C. Torres, 1974).

[4]. La superfície consignada es refereix estrictament a la superfície regada. Tal com es comenta repetidament, les dades referides a superfície regada es troben completament subjectes als criteris variables de càlcul utilitzats. Així, en concepte de superfície "regable" (major que la regada) es considera que el canal de Pinyana abasta 13.891,6 ha (de les quals 406,7 ha es troben a la zona urbana de Lleida i la superfície total abastada, incloent camins, construccions i altres pujaria a 16.652,9 ha (Comunitat General de Regants de Pinyana, Sistema d'Informació Geogràfic elaborat a partir de la base de dades cadastral, octubre 2004).

[5]. Les terres regades pel canal d'Urgell tindran un nivell de parcel·lació i intensificació relativament inferior degut als condicionaments de la seva propietat i altres aspectes de qualitat agronòmica. Encara l'any 1966 2.013 de les hectàrees regades pertanyien a la Unión Laical de Canónigos y Beneficiados que aquell any les vengué als masovers, tot mantenint-se unes finques relativament grans. Altres relativament grans finques de regadiu, Torre-Ribera (655 ha), Torreblanca (119 ha) i Torre Falguera (133 ha) es conserven encara actualment i poc tenen a veure amb la petita explotació i la torre de l'Horta (S. Suñol, 1989, p.107).

[6]. Si a hores d'ara no és fàcil establir la superfície estricta conreada (cal tenir en compte si es compten o no vies ce pas, camins i altres superfícies no explotades), fins als anys 1990 les dades disponibles sobre superfícies presenten en general grans inexactituds. Les diferències entre les superfícies documentades a través del Cadastre i altres fonts i les que donen els mesuraments reals són espectaculars fins a fer poc creïbles les dades i les comparacions històriques. Entre 1967-1970 es fan unes primeres revisions cadastrals que comencen a donar dades fidedignes, però els treballs no es completaran fins bastant més tard (Santiago Suñol, 1989, p.57).

[7]. Antoni Bergós (1929, p.25) calculava que el nombre de vaquers havia passat de 8 a 100 entre el 1900 i el 1929, amb una mitjana de 7 vaques en aquesta darrera data, fet que relacionava amb l'augment de consum de llet de la ciutat. L'altre bestiar que havia experimentat una expansió tant o més important era el porcí, que passava de 550 a 4.000 caps entre 1900 o 1929, per bé que es tractava d'un bestiar molt repartit i en condicions de producció considerades molt deficientes.

[8]. Tal com es constata en un treball anterior (R. Morell, X. Maurel, I. Aldomà, 1980, p.106-107) la ramaderia també s'introdueix a l'Horta de Lleida; però hi presenta tanmateix una presència força singular. Segons l'enquesta d'explotacions fet l'any 1974 pel Servei d'Extensió Agrària les petites explotacions de l'Horta (<6,5 ha) que

tenien bestiar no arribaven a un 30%; en canvi la proporció augmentava considerablement a les explotacions més grans, un fet que es relacionava amb la major o menor especialització fructícola segons la grandària de l'explotació.

[9] . Tot i que Lleida, Balaguer i Sudanel·l comparteixen la categoria de primers centres d'experimentació del conreu de fruita dolça als anys 1920, la ciutat de Lleida exercirà el paper de centre difusor principal, primer cap al Segrià històric i el Baix Segre i després cap a la resta del territori (E. Lluch, R. Seró, 1970, p.35). Per la seva banda, Jordi Solé (1990) posa de relleu el paper central jugat per la ciutat en l'expansió de la indústria del fred per la regió a partir de mitjana dels anys 1950, una indústria essencial per a la producció i comercialització de pera i poma.

[10] . Tant per aquest com per d'altres aspectes de l'Horta resulten molt il·lustratives les imatges gràfiques de les primeries del segle XX i posteriors, com ara la del nen recollint fem en un cabàs per un camí de l'Horta (J.Barrull i C.Mir. *Història gràfica de Lleida*. Lleida: Pagés editors, 1991, p. 84-110).

[11] . Segons el cens agrari de 1999 un 39,4% de les explotacions censades al municipi de Lleida (incloses, doncs, les explotacions més grans de fora de l'àmbit estricte de l'Horta) disposaven de motocultors, que sumaven 605 màquines (vegi's també Ignasi Aldomà, 2004).

[12] . Durant el segle XIX l'Horta de Lleida presentarà encara la fesomia d'una propietat relativament gran i senyorial; però en un procés que no ha estat pràcticament estudiat, les famílies dels parcers o arrendataris esdevindrien majoritàriament propietaris durant el segle XX (E. Vicedo, 1997).

[13] . Des de diferents punts de vista l'agricultura dels pobles del Segrià històric regats pel canal de Pinyana presenta força similituds amb la de l'Horta de Lleida i presentarà alguns dels problemes que es poden imputar a l'agricultura periurbana de Lleida. En alguns municipis el parcel·lari s'hi troba encara més fragmentat que a l'Horta, però cal matisar-ho per l'existència més o menys important de terres de conreu fora de l'àmbit de Pinyana.

Caracterització de les parcel·les de l'àrea de Pinyana segons magnitud de la SAU (2005)

	Menys de 0,5 ha	0,5 a 1,5 ha	Més de 1,5 ha	Total parcel·les general	% parcel·les menys de 0,5 ha	% parcel·les més de 1,5 ha
Alcarras	918	399	233	1550	59,2	15,0
Alfarras	587	161	13	761	77,1	1,7
Alguaire	771	532	98	1401	55,0	7,0
Almenar	656	386	135	1177	55,7	11,5
Alpicat	48	61	41	150	32,0	27,3
Benavent de Segrià	177	224	137	538	32,9	25,5
Castellonroi	29	15	14	58	50,0	24,1
Corbins	755	743	313	1811	41,7	17,3
La Portella	280	259	167	706	39,7	23,7
Lleida	1533	1357	1039	3929	39,0	26,4
Rosselló	371	170	33	574	64,6	5,7
Torrefarrera	197	221	78	496	39,7	15,7
Torreserona	137	122	91	350	39,1	26,0
Vilanova de Segrià	238	255	116	609	39,1	19,0
Total	6697	4905	2508	14110	47,5	17,8

Font: elaboració pròpia a partir de la base de dades cadastral de la Comunitat General de Regants, 2004.

[14] . El tema ha estat objecte central de la reflexió de Joan Ganau, *La idea de ciutat a Lleida (segles XVIII-XX)*. Lleida: Pagés Editors, 1992 (Col. sine nomine, 7), 262 p.

[15] . *Memoria sobre la colonización de la huerta de esta ciudad*, Manuscrit de 1889, caixa 116, Lligat Pleyan de Porta, Arxiu de l'IEI.

[16] . Resulta ben significatiu com d'acord amb l'enquesta del Servei d'Extensió Agrària de 1974, la majoria d'explotacions de menys d'1,25 ha acudia directament a vendre la fruita a la plaça (92%), mentre el grup següent, d'1,25 a 3 ha venia ja majoritàriament a intermediaris (72%) (R. Morell, X. Maurel, I.Aldomà, 1980, p.100).

[17] . Certament, es pot reproduir en aquest cas el debat sobre la continuïtat o la novetat de es transformacions urbanes en curs. Per bé que els processos que actualment es qualifiquen de difusió o contraurbanització es poden considerar com una continuació d'anteriors processos de suburbanització, la incidència espacial i les diferències de contingut són notòries. Entre molts altres es pot seguir Mercedes Arroyo, *La contraurbanización: un debate metodológico y conceptual sobre la dinámica de las áreas metropolitanas*, Scripta Nova, num 97, Barcelona: 2001 www.ub.es/geocritic/sn-97.htm Universitat de Barcelona.

[18] . J.M. Rofes (1993, volum de resultats, p.24) ja constata que "tots els llinars de rendibilitat de l'explotació tipus de l'Horta de Lleida es troben per damunt de les cinc hectàrees", quan la majoria de les explotacions no hi arribaven. "Les explotacions només es poden mantenir gràcies a la mà d'obra familiar, sinó serien totalment ruïnoses".

[19] . La xifra apuntada es refereix als llocs de treball localitzats, no a la població resident. Les xifres d'ocupats agraris inclouen tot el municipi i comprenen ocupacions com serveis a l'agricultura o silvicultura que tenen poc a veure amb l'activitat pròpiament agrícola i són les úniques que creixen (Ignasi Aldomà, 2.000, p. 17).

[20] . Segons les estadístiques de la Junta de Sequiatge entre 1985-1991 es perderen 143,8 ha de reg al canal de Pinyana, que traslladades al conjunt del municipi i per un nombre superior d'anys donarien xifres superiors a les anteriorment assenyalades. L'any 1993 es produiria l'expropiació de la Variant de la N-II que afectaria un nombre d'hectàrees també important.

[21] . Elaboració pròpia a partir del document: Ajuntament de Lleida, Servei d'Urbanisme, Programa d'Actuació Urbanística Municipal, 2006-2011, inèdit, febrer 2006.

[22] . Càlcul per a 1999-2006 efectuat a partir de la incorporació de nou sòl industrial en la cotització de l'IBI, que es refereix a la posat en el mercat d'aquest sòl, que pot ser bastant posterior a la pèrdua d'ús agrari i per càlcul de les transformacions urbanes recents a partir dels sectors delimitats en el Pla General Municipal 1995-2015 (Ajuntament de Lleida, Servei d'Urbanisme, Programa d'Actuació Urbanística Municipal, 2006-2011, inèdit, febrer 2006, p.15-16). Val a dir que tot i que les noves zones industrials, situades al sud-est de la ciutat, afecten també terres de conreu, es tracta de terres generalment de baixa qualitat agronòmica, dedicades a conreus extensius i que eren gestionades per explotacions agràries més grans.

[23] . El projecte del nou polígon, situat a la carretera de Tarragona i en el qual l'Ajuntament i l'Institut Català del Sòl disposen ja de la majoria del terreny, s'ha sotmès a concurs públic que es tanca el novembre de 2007.

[24] . Situem en els anys 1980 l'inici dels processos de difusió urbana d'una ciutat mitjana com Lleida, ben exemplificats per la fugida de residents de la ciutat cap als pobles veïns. Però es tracta de processos que en centres més o menys similars d'altres països veïns comencen amb anterioritat i ja es troben força ben descrits en els anys 1970, com és el cas de l'estudi d'A. Berger i J.Rouzier per Montpellier, on es descriuen els fenòmens de difusió urbana i la fi del creixement polaritzat (Ville et campagne. La fin d'un dualisme. París: Economica, 1977, 276 p.).

[25] . Cal tenir en compte, també, que la forta immigració dels anys 1960 i 1970 trobar una sortida residencial (certament il·legal i precària) sobre els turons de secà allunyats de la ciutat, com el Secà de Sant Pere i Mangraners. El diari La Mañana de 26 de novembre de 1985 (p.3) donava compte de l'obertura de 32 expedients de reparcel·lacions il·legals iniciats entre 1983 i 1985 que afectaven diverses partides de l'Horta i alguns dels quals s'havien traduït ja en multes que anaven de les 10.852 a les 305.563 pessetes. Les reparcel·lacions s'acabaren quan els notaris i el registre es negaren al cap de cop a la seva inscripció en aplicació del

[26] . La xifra correspon als edificis destinats a habitatge que no existien com a tal edificació en el Cadastre constituït a partir de les fotos aèries de l'any 1956 i ha estat obtinguda a partir de la contrastació de les dues fonts d'informació. No s'inclouen, doncs, els nous edificis sorgits de la renovació, reconstrucció o ampliació dels edificis anteriorment existents i, en aquest sentit, la xifra subestimaria encara el nombre de noves construccions.

[27] . L'aparició de la nova Llei 2/2002 d'Urbanisme jugula de fet la possibilitat de construir nous habitatges a l'Horta per les restriccions i estalvia les polèmiques municipals plantejades arrel del Pla General municipal 1995-2005 que és menys restrictiu que l'esmentada Llei, però que resultà tanmateix criticat pel fet apuntat. A nivell de proposta i per tal de mantenir el fet que justifica la presència d'habitatges a l'Horta s'ha plantejat la possibilitat de noves construccions condicionades al fet que el demandant justifica la seva condició d'explotació agrària "prioritària", condició que justifica l'exercici professional d'una agricultura viables i que molt pocs (uns 300, que ja resideixen majoritàriament a l'Horta) poden complir (R.Garcia, 2007).

[28] . En no tenir presents ni avaluats aquests canvis físics, sovint es manté una visió idíl·lica o, senzillament, equivocada dels espais oberts periurbans. En el cas de l'entorn metropolità de Barcelona X. Badia (2003) posa de relleu aquests canvis i efectua un exercici d'avaluació del que considera fenòmens o incidències periurbanes a partir de la detecció del grau d'artificialització del medi que les anteriors activitats representen.

[29] . El Servei de Medi Ambient de l'Ajuntament de Lleida detectava en el conjunt del terme i per al 2.000 un total de 360 granges de les quals 76 es trobaven tancades. De les granges obertes, la tercera part, 86, no tenien la llicència requerida per a la seva activitat. Les protestes dels veïns contra les males olors de les granges han portat a tancar alguna granja pròxima a la zona urbana, mentre s'establí una moratòria de tancament per al conjunt de les granges properes a la zona urbana (Segre, 29 d'agost de 2000, p.6).

[30] . Precisament, a l'entorn de les Jornades sobre l'Horta de Lleida organitzades per la Plataforma Protegem l'Horta de Lleida (març-abril 2007) es plantejà una conflictivitat d'aquest tipus en la qual els representants de les institucions més clàssiques de l'Horta (Cooperativa Agrícola Pràctica, Associacions de Veïns o sindicats) reivindicaven el dret a vendre en tant "autèntics" residents i representants de l'Horta (diari Segre, 4 i 5 de març de 2007)

[31] . Per primer cop el gener de 2007 s'obre la porta a l'enderrocament de construccions il·legals a l'Horta en no acceptar el jutge el recurs presentat contra l'ordre d'enderrocament donada per l'Ajuntament l'any 2005 per quatre edificacions diferents. El jutge addueix també que l'enderrocament no pot ser substituït per una multa, procediment que havia estat l'habitual fins aleshores (diari Segre, 25 de gener del 2007, p.3).

[32] . El salt d'escala és interessant per aprofundir en les realitats estudiades, per bé que no afegeix arguments als processos estudiats i comporta entrar en un territori que parteix d'una situació diferent a la de la pròpia Horta. El canvi d'escala planteja, en definitiva, la realitat del fenomen més general del que hem anomenat difusió urbana i que alguns anomenen rururbanització i també dispersió urbana o, fins i tot, periurbanització, un qualificatiu que força una mica el significat d'aquest concepte com no sigui que es parli d'una "periurbanització" generalitzada (F. Entrena, 2005).

[33] . Els operadors immobiliaris prenen clarament posicions davant el possible creixement urbà futur en una conjuntura constructora particularment favorable (diari Segre, 7 de maig de 2.006, p.3). Mentre, des de l'Ajuntament es donava i dona ales a l'especulació amb la notícia d'elaboració d'un nou Pla d'Urbanisme, després desmentida o, més aviat matisada, amb la previsió d'un Pla Director d'àmbit supramunicipal que pot tenir uns efectes de requalificació similars als de la redacció d'un nou Pla.

[34] . Es podria trobar un paral·lel al gran creixement dels preus del sòl del darrer decenni al que posava de manifest A.Bergós (1928, p.20) entre els anys 1914 i 1922 que enregistren els efectes de la Gran Guerra; segons A. Bergós el preu de la terra en general pujà un 100% en general, mentre a les zones properes a la ciutat ho feia en un 200% i en els patis edificables en un 1.000%.

[35] . L'anàlisi de les diferents mesures d'intervenció en el mercat del sòl en els països occidentals permet descobrir una gran quantitat d'instruments i possibilitats (C.Güler, 1989). A nivell concret es constata, per exemple, el suport a l'ús agrícola del territori que representen les SAFER a França en situacions d'agricultura periurbana equiparables (J. Sempere, 2005, p.576).

[36] . Aquestes són les propostes concretes que destaquen de l'informe del Comitè Econòmic i Social Europeu (J.Caball, 2004, punt 2.3.2), el qual resulta un compendi dels arguments a favor de la preservació de l'agricultura periurbana.

[37] . La proposta d'hortos urbans neix sovint a les grans aglomeracions com una alternativa a l'aparició d'hortos il·legals a les lleres dels rius i terrenys públics (M. Camós i altres, 1983; A. Baigorri i M.Gaviria, 1985). La proposta s'ha contemplat també a Lleida i s'ha estès per moltes ciutats amb escassos resultats pràctics.

Bibliografia

BADIA, X. El fenomen periurbà a l'àrea metropolitana de Barcelona. *Perspectives Territorials*, num 5, tardor 2003, p. 91-112.

ALDOMÀ, I.. Del conreu de pera al parc o l'erm urbà. En Ateneu Popular de Ponent (eds.). *L'horta de Lleida. Coneixes la teva ciutat?* . Lleida: Ateneu Popular de Ponent, 1993, p.71-89.

ALDOMÀ, I. *La població ocupada en el sector agrari de Catalunya*. Barcelona: Departament d'Agricultura, Ramaderia i Pesca, 2004, 133 p.

ALDOMÀ, I. *Evolució de les estructures de la producció agrària a Catalunya, cens agrari 1989-1999*. Barcelona: Departament d'Agricultura, Ramaderia i Pesca, 2004, 219 p.

BARRULL, J. L'horta de Lleida: una aproximació històrica. En Ateneu Popular de Ponent (eds.). *L'horta de Lleida. Coneixes la teva ciutat?* . Lleida: Ateneu Popular de Ponent, 1993, p. 11-24.

BAIGORRI, A.; GAVIRIA, M. *Agricultura periurbana*. Madrid: Consejería de Ordenación del Territorio, Medio Ambiente y Vivienda, 1985, 69 p.

BERGÓS, A. Estudi de l'horta de Lleida. *Vida Lleidatana*, setembre 1928, nº 58, p. 15-20 i 24-27.

BERGÓS, A. La ramaderia a l'horta de Lleida. *Vida Lleidatana*, setembre 1929, num. 77-78, p. 21-30.

BINIMELIS, J. La difusión residencial en el espacio rural de la isla de Mallorca en la década de los noventa. Nuevas aportaciones para una correcta interpretación del llamado "tercer boom" turístico. *Scripta Nova. Revista electrónica de geografía y ciencias sociales*. Barcelona: Universidad de Barcelona, 15 de noviembre de 2006, Vol. X, núm. 225 <http://www.ub.es/geocrit/sn/sn-225.htm>

- BLÀVIA, A.. Colonización de la huerta de esta ciudad y medios más convenientes para mejorar la producción de su suelo, a SEAPL, *Solemne sesión celebrada el 12 de mayo de 1889 y memorias agraciadas en dicho acto*. Lleida: Imprenta de José Pla y Pagés, 1889.
- BOIXADERA, J. (dir.). *Informació de base per al Pla General de Lleida: Aptitud per a l'ús agrícola i risc de degradació dels sòls del TM de Lleida* (manuscrit). Lleida: Genralitat de Catalunya, Departament d'Agricultura, Ramaderia i Pesca, setembre 1995, 34 p. i plànols.
- CAMÓS, M.; CANES M.; COSTA, J. *Els horts familiars a l'àmbit de l'entitat municipal metropolitana de Barcelona*. Barcelona: Publicacions de la Corporació Metropolitana de Barcelona, 1983, 70 p.
- CASALS BERGÉS, Q. *Canvi econòmic i social en el pas de l'antic règim a l'estat liberal: Lleida en la primera meitat del segle XIX*. Lleida: Universitat de Lleida, Col. Espai/Temps, 1999.
- CHAYANOV A. C. *La organización de la unidad económica campesina*. Buenos Aires: Nueva Visión, 1974 reedició, 342 p.
- COMPTE, Alberto. Aspectos geográficos de la huerta de Lérida. Separata de la *Revista Ilerda*, num XV. Lleida: Instituto de Estudios Ilerdenses, 1952, 40 p.
- DALMASES, J., URBINA, V., COSTA, J. 1993. El medi ecològic dels fruiters de l'horta de Lleida. *En Ateneu Popular de Ponent (eds.). L'horta de Lleida. Coneixes la teva ciutat?*. Lleida: Ateneu Popular de Ponent, 1993, p. 91-100.
- DALMAU, R.; IGLESIAS I. *La fruita dolça a Lleida: evolució històrica i anàlisi de la situació actual*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, 1999, 203 p.
- DONADIEU, P. La politique agricole comune et les paysages agricoles périurbains. Ponència a *Jornades Europees d'Agricultura Periurbana. Estratègies i instruments per a la protecció i gestió sostenible dels espais agraris periurbans a la Unió Europea*. Viladecans, 12 i 13 de maig de 2004.
- ERITJA, X. *De l'almúnia a la turrís: organització de l'espai a la regió de Lleida (segles XI-XIII)*. Lleida: Universitat de Lleida, Col. Espai/Temps, 1998.
- ENTRENA DURAN, F. Procesos de periurbanización y cambios en los modelos de ciudad. Un estudio europeo de casos sobre sus causas y consecuencias. A *Papers. Revista de sociologia*, num. 78, 2005, p. 59-88.
- FAO. COMITÉ DE AGRICULTURA. *La agricultura urbana i periurbana*. (Informe en línia). Roma: FAO, 25-29 gener 1999. <<http://www.fao.org/unfao/bodies/coag/Coag15/X0076s.htm>>. (15 d'octubre 2007).
- FORNS BARDAJÍ, J. *Economia i societat en els regs històrics occidentals catalans: Almenar (Segrià) i la seva àrea (segles XIV-XIX)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2004, 571 p.
- GANAU, J. *La idea de ciutat a Lleida (segles XVIII-XX)*. Lleida: Pagès Editors, 1992, 262 p.
- GARCIA, F. *La ramaderia a Lleida*. Lleida: Pagès editors, 1993, 300 p.
- GARCIA CATALÀ, R. Les Directius del Pla General de Lleida sobre l'Horta. Ponència a *Jornades sobre l'Horta de Lleida, abril-març 2007*. Lleida: Universitat de Lleida, Plataforma Protegim l'Horta de Lleida, 2007.
- GARCIA HERRERO, J.F.; HERRERO, C.; BOIXADERA, J. *Informació de base per al Pla General de Lleida 1995-2015: Aptitud per a l'ús agrícola i riscos de degradació dels sòls al terme municipal de Lleida*. Lleida: Ajuntament de Lleida, Oficina del Pla, 1995.
- GARCIA MANRIQUE, E. La evolución de los regadíos leridanos hacia los cultivos de frutales. A *Papeles del Departamento de Geografía. Universidad de Murcia*, num.3, 1971, p. 9-134.
- GARCIA RAMON, M. D. *Métodos y conceptos en geografía rural*. Barcelona: Oikos- Tau, 1981, 185 p.
- GÜLER, Canan. *Institutional aspects of land development*. Estrasburg: Consell d'Europa, 1989.
- HAGGETT, P. *Geografía. Una síntesis moderna*. Barcelona: Ediciones Omega, S.A., 1988. 668 p.
- HERVIEU, B. Multifunctionality: a conceptual framework for a new organization of research and development on grassland and livestock systems. *19th. European Grassland Federation meeting*. La Rochelle, França: 2002.
- LLEIDA, AJUNTAMENT DE LLEIDA. *Avanç de Planejament. Pla General de Lleida, 1995-2015*. 2 volums i plànols. Lleida: Ajuntament de Lleida, gener 1995.
- LLADONOSA, Josep. *Història de Lleida*. 2 volums. Tàrraga: Sans Calmet, 1955-1959.
- LLOVERAS, J.; SANTIVERI, P. L'agricultura de l'Horta, actualitat i perspectives de futur. Ponència a *Jornades sobre l'Horta de Lleida, abril-març 2007*. Lleida: Universitat de Lleida, Plataforma Protegim l'Horta de Lleida (en vies d'edició).
- LLUCH, E.; SERÓ, R. *La regió fruitera de Lleida*. Barcelona: Servei d'Estudis de Banca Catalana, 1970, 141 p.
- LOPEZ PALOMEQUE, F. (ed.). *La regió agrària de Lleida*. Lleida: Pagès editors, 1993.
- MIR, P. *Les explotacions agràries de les comarques de Lleida: 1962-1989*. Lleida: Ajuntament de Lleida, 1994.

MONCLÚS, F. (ed.). *La ciudad dispersa*. Barcelona: Centre de Cultura Contemporània, 1998.

MORENO GENÉ, M. *La pagesia de Lleida*. Lleida: Universitat de Lleida, Tesi de Llicenciatura, 1991.

MORELL, R.; MAUREL, X.; ALDOMA, I. *L'economia del Segrià. Desenvolupament agrícola i desequilibris territorials*. Barcelona: Caixa de Catalunya, 2000, 318 p.

MONTASELL, J. Conclusions a les Jornades Europees d'Agricultura Periurbana. Estratègies i instruments per a la protecció i gestió sostenible dels espais agraris periurbans a la Unió Europea. Viladecans, 12 i 13 de maig de 2004

OCDE. *L'agriculture dans l'aménagement des aires peri-urbaines*. París: OCDE, 1979.

ROFES, J.M.. *Estudi del sector agrari del terme municipal de Lleida*. Lleida: Projecte Final de Carrera. ETSEA. Universitat de Lleida, 1993.

RULLAN, O. Edificis aïllats o residències?, àrees singulars o regions úniques?, "booms" o desenvolupaments?, espai rural o sòl rústic?. *Scripta Nova. Revista electrònica de geografia y ciencias sociales*. Barcelona: Universidad de Barcelona, 5 de febrer de 2007, vol. XI, núm. 232 <<http://www.ub.es/geocrit/sn/sn-232.htm>> [ISSN: 1138-9788]

SABARTÉS, J.M. *L'espai fruiter de Lleida*. Lleida: Pagès editors, 1994.

SEMPERE J. *La pagesia gestora o subordinada en el periurbà: semblances i diferències entre la regió metropolitana de Barcelona i l'àrea urbana de Toulouse, 1950-2000*. Tesi doctoral. 2 vols. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, juliol 2005.

SOL, R.; TORRES, C. *Historia de un canal, 1147-1974*. Lleida: autoedició, 1974, 406 p.

SOLE MASSIP, J. *La indústria del fred a la regió fruitera de Lleida, 1950-1988*. Lleida: Universitat de Lleida, Col. Espai/Temps, 1990, 94 p.

SUÑOL I MOLINA, S. *El catastro de rústica en las tierras de Lleida*. Madrid: Centro de Gestión Catastral y Cooperación Tributaria, 1989, 195 p.

SUÑOL I MOLINA, S. La dimensió de la propietat rústica a l'horta i al terme de Lleida. *En Ateneu Popular de Ponent (eds.). L'horta de Lleida. Coneixes la teva ciutat?*. Lleida: Ateneu Popular de Ponent, 1993, p.117-126.

TEIRA VILAR, F.J. *El régimen jurídico de aguas en el llano de Lérida, siglos XII a XVII*. Barcelona: Vda. Fidel Bot, 1977.

TORTOSA, J. *El Pla de Lleida*. Barcelona: Banco Occidental, 1981, 212 p.

UNIÓ EUROPEA, CESE. Dictamen del Comité Económico y Social Europeo sobre «La agricultura periurbana» (2005/C 74/12) *Diario Oficial de la Unión Europea*, NUM.74 23.3.2005, p. 62-68.

UNIÓ EUROPEA, EUROPEAN COMMISSION. *European Spatial Development Perspectiva. Towards balanced and sustainable development of the territory of the European Union*. Luxemburg: Office for Official Publications of the European Union, 1999.

VICEDO RIUS, E. *Pagesos i hortolans. El desenvolupament de l'horta de Lleida abans de la fruita (1716-1950)*. Lleida: Ajuntament de Lleida-Pagès editors, 1997, 239 p.

VICEDO, E., BOIXADERA, J. Y OLARIETA J. R. . Sistema hidráulico, organización de los riegos y usos del agua en la huerta de Lleida (1830-1950), a Garrabou, R. y J. M. Naredo: *El agua en los sistemas agrarios*. Madrid: Argenteria/ Visor distribuciones, 1999.

VICEDO RIUS, E. (dir). *Terra, aigua, societat i conflicte a la Catalunya Occidental*. Lleida: Pagès editors, 2000.

VICEDO RIUS, E. (dir.). *Els canals de Pinyana i Fontanet. L'aigua com a factor transformador de la regió de Lleida*. Lleida: Pagès editors, 2006, 340 p.

© Copyright Ignasi Aldomà Buixadé, 2009.

© Copyright Scripta Nova, 2008.

Ficha bibliográfica:

ALDOMÀ, I. Les dificultats de manteniment de l'agricultura periurbana. L'exemple de l'horta de Lleida. *Scripta Nova. Revista Electrónica de Geografía y Ciencias sociales*. Barcelona: Universidad de Barcelona, 15 de febrer de 2009, vol. XIII, núm. 284 <<http://www.ub.es/geocrit/sn/sn-284.htm>>. [ISSN: 1138-9788].

